

autant de complices qu'il en fallait pour organiser le silence ou pour perpétuer le mensonge. Les ministres et les publicistes ont trompé les nations; les nations ne demandaient pas mieux que d'être trompées, pour ménager une excuse à leur lâcheté.

Comment espérait-on les toucher? par un appel pathétique à leurs sentiments d'honneur, de justice, de solidarité humaine? Mais un vent de barbarie et d'iniquité souffle sur le vieux monde; il y a partout comme une émulation de cruauté, d'égoïsme, de fanatisme. Les sociétés occidentales semblent retourner aux ténèbres du moyen âge. Sous un très mince vernis de civilisation, des passions sauvages se déchaînent. Les grands Etats lancent des armées contre les petits pour détruire leur indépendance et voler leurs richesses; les prêtres et les moines raniment les guerres de religion, préparent la renaissance de l'Inquisition, menacent du glaive et du bûcher les hérétiques, les juifs, les libres-penseurs, les athées. L'Angleterre égorge le Transvaal; les Etats-Unis s'emparent des Philippines; la Russie écrase la Finlande et s'apprête à dévorer l'Asie entière; la France dévaste l'Afrique, où ses officiers promènent le massacre, l'incendie, le viol et le trafic de la chair noire. Toutes les puissances coalisées se ruent sur la Chine pour la dépecer.

A ces gouvernements de pirates et d'assassins, à ces nations enflammées d'ardeur pour la piraterie et l'assassinat, quelles supplications adresser? Peuvent-elles demander compte au sinistre personnage de Constantinople de forfaits qu'elles ont dépassés? Peuvent-elles lui imposer le respect des traités qu'elles déchirent, des promesses qu'elles foulent aux pieds? Entre les brigands, il existe une solidarité professionnelle; Abdul-Hamid n'a rien à redouter de ses confrères.

Alors faut-il se résigner au mal?

Ou faut-il attendre un réveil de la conscience européenne, une transformation de l'âme des foules par la propagande des quelques hommes restés dignes du nom d'hommes?

Non. L'attente serait trop longue. La résignation serait trop honteuse.

Il faut agir partout sans escompter un secours du dehors, sans espérer en la magnanimité de l'Europe, sans demander même l'appui du troupeau des victimes. Les minorités ne connaissent pas assez leur force. Rien n'a été fait, dans l'histoire de l'humanité, que par des minorités résolues, tantôt sans l'aveu de la majorité, tantôt contre le gré de la majorité. Une poignée de braves peut changer le sort d'un empire.

Les Arméniens ont perdu trois cent mille des leurs en tendant la gorge au couteau: quelles batailles terribles, qui auraient secoué tout le continent, n'auraient-ils pas livrées contre leurs bourreaux, le fusil à la main, pour dix fois moins cher?

պայի մամուլի մէջ այնքան մեղսակիցներ, որքան հարկաւոր էին լուսթիւն սարքելու կամ ստուծիւնը մշտնջենաւորելու համար: Նախարարները և հրապարակագիրները խաբեցին ազգերը, ազգերուն ուզածն ալ առ է—խաբւի, որպէսզի իրենց վատութեան արդարացում գտնեն:

Ի՞նչպէս կը յուսացէր անոնց սիրտը յուզել Հոգեշարժ կոչով մը անոնց պատին, արդարութեան, մարդկային համերաշխութեան զգացումներուն: Բայց քարքարոսութեան և անարդարութեան հով մըն է, որ կը փչէ հին աշխարհի վրայ, ամենուրեք անգթութեան, եսամուրութեան և մոլեռանդութեան մրցութիւն մը կայ: Արեւմտեան հասարակութիւնները կարծես կը վերադառնան միջին դարու խաւար-աղջամուղջին: Քաղաքակրթութեան բարակուկ փայլի մը տակ վայրենի կիրքեր կը գոռգոռան: Մեծ պետութիւնները իրենց բանակները պզտիկներուն դէմ կը յարձակեն անոնց անկասկածիւնը ջնջելու և անոնց հարստութիւնները գողնալու համար, քահանաները և վարդապետները կրօնական պատերազմը կը բորբոքեն, հաւատաքնութեան վերածնութիւնը կը պատրաստեն, կրօնական սուրով և կրակով հերիտիկաններուն, հրէաներուն, աղատախոհներուն, անասուածներուն: Անգլիան կը փողոտէ Թրանսվալը, Միացեալ-Նահանգները Ֆիլիպինները կը գրաւեն, Ռուսիան կը ձգմէ Ֆինլանտան և կը պատրաստի լափել ամբողջ Ասիան, Փրանսան քարքանդ կընէ Ափրիկէն, ուր անոր սպաները կը տարածեն կոտորած և հրկիզում, լլկանք և սե մսի առուծախ: Բոլոր տէրութիւնները միաբանած շինաստանի վրայ կը քալեն զանի փարատելու համար:

Ի՞նչ աղաչանք պաղատանք ուղղել այս ծովահէն ու մարդասպան կառավարութիւններուն, և ծովահէնութեան ու մարդասպանութեան համար բոցավառած ազգերուն, կրնան հաշիւ պահանջել անոնք Պոլսոյ դժնէ անձնաւորութիւնէն, այն եղեւնագործութիւններուն համար, որը իրենք գերազանցած են: Կրնան անոր յարգել տալ այն դաշնագիրները, որը իրենք կը խզտեն, այն խոստումները, որը իրենք ոտնակոխ կընեն: Աւազակներու մէջ արհեստակից համերաշխութիւն մը կայ. Ապրիւլ Համիդ վախնալու բան չունի եր եղբայրակիցներէն:

Պէտք է ուրեմն համակերպիլ չարիքին:

Պէտք է սպասել Եւրոպայի դիտակցութեան զարթնումին և մարդ ըսելու արժանի քանի մը անձերու պրօպանդանդով ժողովուրդներու հոգիին կերպարանափոխման մը:

2է: Սպասուը երկար կըլայ, համակերպութիւնը շատ անօթաբի:

Պէտք է գործել ամենուրեք՝ առանց դրսէն օգնութեան մը սպասելու, առանց յուսալու Եւրոպայի մեծաստուութեան վրայ, նոյնիսկ առանց զոհերու հօտին թեթիկունքը հայցելու: Փոքրամասնութիւնները իրենց ուժը բաւականին չեն ճանչնար: Մարդկային պատմութեան մէջ ինչ որ եղած է՝ խիզախ փոքրամասնութիւններն են ըրած, մերթ առանց մեծամասնութեան հաճութեան, մերթ անոր կամքին հակառակ: Բուռ մը քաջեր կրնան կայսրութեան մը ձակատագիրը փոխել:

Հայերը իրենցմէ երեք հարիւր հազար հոգի կորսնցուցին վիզերնին գանակին երկնցներով. Եւրոպան

La mort inutile est une mort imbécile. D'abord, il faut tâcher que ce soit l'autre qui meure. Du moins, il faut mourir utilement. Quelques vies humaines sacrifiées à propos sauveraient des peuples entiers. Quelques coups vigoureux, frappés aux bons endroits, créeraient des situations nouvelles, des circonstances favorables, des combinaisons d'événements fertiles.

Eclairer la conscience et l'intelligence des peuples, c'est bien; travailler en vue de résultats qui pourront être appréciés dans trois générations ou dans trois siècles, c'est très bien. Mais la vie est courte, et nous voulons voir quelque chose de nouveau de notre vivant. Quand on aura métamorphosé les individus, un par un, l'humanité sera nécessairement métamorphosée dans son ensemble... à condition qu'un courant de réaction ne balaye pas en vingt ans les lents progrès de tout un siècle. Mais si l'on changeait d'abord le milieu, les individus changeraient plus vite.

Créer des situations nouvelles, déterminer des combinaisons d'événements fertiles: c'est proprement l'œuvre des révolutionnaires.

Qu'il s'agisse d'un gouvernement, ou du « concert européen », ou d'un simple particulier qui ne veut pas marcher dans une certaine voie, on peut essayer de le convaincre; on peut aussi le placer en présence de faits qui le contraignent. Le second moyen est plus sûr que le premier.

Ces considérations risqueraient de paraître obscures aux lecteurs de la rue; je suppose qu'elles paraîtront claires aux camarades qui ont levé leur verre avec moi « à la Révolution! »

Аoût 1900,
Paris.

Urbain GOHIER.

դրողեցնող ի՛նչ ահաւոր պատերազմ կարող էին մղել անոնք, Տրացանը ձեռքերնին, տասնապատիկ նւազ արժէք ունեցող իրենց դահիճներուն դէմ:

Անօգուտ մահը անմիտ մահ է: Նախ պէտք է աշխատիլ որ մեռնողը ուրիշը ըլլայ: Գոնէ պէտք է օգտակարապէս մեռնիլ: Պարագային զոհուած քանի մը վարդկային կեանքեր ամբողջ ժողովուրդներ կրնան փրկել. քանի մը կորույն հարւածներ, աղւոր տեղին զարնւած, կըստեղծեն նոր հանդամանքներ, նպաստաւոր պարագաներ, բարեբեր եղելութիւններու զուգարիպութիւններ:

Լուսաւորել ժողովուրդներու գիտակցութիւնը և միտքը՝ լաւ բան է. աշխատել իրեք սերունդ երեք դար վերջը դնահատելիք արդիւնքներուն համար՝ շատ լաւ բան է: Սակայն կեանքը կարճ է և մենք մեր կենդանութեանը կ'ուզենք նոր բան մը տեսնել. երբ անհատները մէկիկ մէկիկ այլափոխւին, մարդկութիւնն ալ իհարկէ, իր ամբողջութեան մէջ կ'այլափոխուի... պայմանով որ յետադիմական հոսանք մը դարու մը յամբարայլ յառաջդիմութիւնը քսան տարւան մէջ չաւելտանի: Բայց եթէ փոխի միջավայրը, անհատները աւելի շուտ կը փոխուին:

Ստեղծել նորնոր հանգամանքներ, որոշագծել արգասաւոր պատահարներու զուգորդութիւններ—իսկապէս աւ է յեղափոխականներու գործը:

Ըլլայ պարզ կառավարութիւն մը, «եւրօպական կոնսերտը» թէ մասնաւոր մէկը, որ չուզեր քալել որոշ ճամբէ մը, կարելի է փորձել զանի համոզել, կարելի է նաև զինքը բռնազօր իրողութիւններու դէմ դիմաց դնել: Երկրորդ միջոցը առաջինէն աւելի ապահով է:

Գուցէ այս խորհրդածութիւնները փողոցի ընթերցողներուն խրթին երևան. ես կ'ենթադրեմ, որ պարզ պիտի երևան այն ընկերներուն, որոնք իրենց բաժակը լիմիս հետ բարձրացուցին «Յեղափոխութեան»:

ԻՌԻԲԷՆ ԳՕՂԻԻ

Օգոստոս 1900
Փարիզ

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն Զ Ա Ր Ի Ք

I

Մենք թող էինք անցեալ յեղափոխական կռի ընթացքում, մենք զօրեղ չէինք և այժմ: Զանազան կարգի, զանազան բնագոյնների հայեր, ընդունելով միևնոյն երեւոյթը իբր փաստ, տարբեր բացատրութիւններ են տալիս դրան:

«Ամբոխային տրամաբանութիւն» վերնադիրը կրող յօգւածների մէջ մենք արդէն խօսել ենք այդ բացատրութիւններից մի քանիսի մասին: Նոյն յօգւածներում, ցոյց ենք տւել նաև երկու տեսակի պատճառներ, որոնք կարող են որոշ չափով լուսաբանել մեր ներկայ թուլութիւնը:

Բայց այս երկու պայմաններից դուրս՝ կան և ուրիշ պատճառներ, որոնք նոյնպէս ինկատի պէտք է առնեն ներկայ հարցը աւելի լաւ լուսաբանելու համար.

Դրանցից մէկը, որի վրայ այժմ մանաւանդ մենք մտադիր ենք կանգ առնել— դա միջավայրի անհրաժեշտ խնդիրն է, որի շնորհիւ անհնարին հոսանք միջա իր արտայայտութիւններում այլափոխուում, այս կամ այն ուժը, այս կամ այն գոյնն է ստանում: Համամարդկային ընդհանուր օրէնքները անկարող են դուրս բացատրել բոլոր այն երևոյթները, որոնք տեղի ունեցան կամ դժբախտաբար տեղի չուներն մեր շարժման մէջ: Այդ նպատակին հասնելու համար մենք պէտք է վերցնենք նաև հայկական այն ուրոյն միջոցները, զուտ ազգային մեր այն նկարագիրը, որի պայմաններում պէտք է զարգանար մեր շարժումը:

Չկայ մարդկային պատմութեան մէջ շրջան, որ նախապատրաստուած չլինէր նախորդ շրջանում կամ շրջաններում: Լաւ է կամ վատ է յայտնի ժամանակում, մանաւանդ երբ դրանք արտայայտուում են աչքի ընկնող, խոշոր ծաւալներով, անշուշտ ունեն նախորդ անցեալում:

իրենց որոշ արևատները, և որքան շուք, գրահանը պէտք է նկատել անհրաժեշտ արդիւնքն աւելատր ու թիւն արժանաւոր անցեալի, նոյնքան էլ վատը, բացասականը պէտք է համարել ընկան արդիւնքն պատիժ յանցաւոր անցեալի: Այդպէս, օրինակ միապետական ռեժիմի սահմանափակում կամ կատարեալ կործանում, ստրուկների զբաղման ընտրողական սկզբունքը, ընդհանուր ժողովրդական ձայնատուութիւն, գիտութիւնների ծաղկում և այլ բարեբեր քաղաքակրթական երևոյթները պատրաստուել են երկար ժամանակների ընթացքում: Նոյնպէս և բացասականները, Հոռոմեական կայսրութիւնը վերջացաւ 475 թւին, բայց ամէնքին յայտնի է, որ նրա անկումը արդէն փաստ էր Թէոօքորոսի օրերից, իսկ այդ օրերը իրենց ծնունդն աւելի քան քրիստոնէութեան առաջին տարիներում՝ Վալիզուլանների և Ներոնների հետ: Բիւզանդիոնը ընկաւ 1453 թւին, Վոստանդին Պալէօլօղլի օրով, բայց ոչ չգիտէ՝ որ այդ կայսրութիւնը արդէն իր կեանքի կէսից թեքում էր շարունակ դէպի անկում: Փրանսիական միապետութիւնը խորտակեց Լիւդօվիկոս XVI-ի օրով, բայց մենք գիտենք, որ Լիւդօվիկոսը անձամբ ոչ մի մեղք չունէր նախկին ռեժիմի վատութեան մէջ և նոյնիսկ, իբր՝ անձնաւորութիւն, ինչպէս և Վոստանդին Պալէօլօղլը, վատ մարդ չէր:

Չունենք և մենք մեր անցեալում այնպիսի գործօններ, որոնք կարող էին մեծ նշանակութիւն ունենալ այսօրւայ մեր թուրքութեան, այսօրւայ մեր դժբախտութեան փաստուել:

«Հայ հեղինակի պարտականութիւնն է — ասում էր Ստեփաննոս Նազարեանցը 1860 թւին — այսօր ցուցանել անաչառապէս, թէ հայոց ներկայ, այսմեան դրութիւնը չէ մի պատահական բան, մի անիրաւ ընթացք բաղդի կողմից դէպի Հայկի՛ որդիքը, այլ մի հարկաւոր հետևանք նոյա թող և աննշան պտուական կեանքի, նոյա անքաղաքայէտ կառավարութեան. . . , նոյա կործանիչ անմիաբանութեան. . . , սին միտ, մասնաւոր անձնասիրութեան այնպիսի միջոցներում, երբ հայրենիքը պահպանելու համար սխտոյ է լռէին և պապանձէին առանձնական անտրոյք, և հայրենիքի պահպանութիւնը պիտոյ է լինէր միակ օրէնատու առաջնորդը և միակ նպատակը իւրաքանչիւր մասնաւորի առանձնապէս և ամէնեւրոն ընդհանրապէս: Ուր հարկաւոր է եղել միաբանութեամբ դրո՞մ դնելու թշնամու դէմ քաղաքական առաքնութիւններ, հայերը անձնական շահը վերադասելով ընդհանուրից, կործանուել են ինքեանք իւրեանոյ մէջ. . . Եթէ կան ազգի հողու մէջ միջանկի կայծեր կենդանութեան, թող ազգի բարեմիտքը, ձեռք ու սիրտ աւած միմեանց, գարթիցն են ու բորբոք են դրանց (կայծերը): ապա թէ ոչ անտարակոյս է, որ շատակեր կանոսը կուտէ և կը մաշէ մեզ իրեւ անսխտանացած օրդիք ժամանակի»:

Եւ սկսեցին «ազգի բարեմիտքը զարթեցնել և բորբոքել ազգի հոգու մէջ եղած կենդանութեան կայծերը»: Այդ «բարեմիտքներն» էին ինքը՝ Նազարեանց, Միքայէլ Նալբանդեանց, Գամառ-Քաթիպա, Բաֆֆի, Արծրունի — մեր վերջին երկու սերունդի ամենախոշոր

աստղերը: Սակայն, ինչպէս հրեղէն խօսքերի այդ արտանմանքը իրենց գործունէութեան շրջանում երբէք չմտացան այն միջապայրը, որի հետ գործ ունէին, նոյնպէս և նրանց հարազատ յաջորդ՝ հրեղէն գործերի հեղինակ յեղափոխական երիտասարդութիւնը՝ չպէտք է անտես առնէ այն որոշ պակասութիւնները, որոնց կնիքը կրում է մեր տխուր անցեալը:

1862 թւին՝ նոյն «նազարեանցը» գրում էր.

«Մեր հայերը սփռական բնակալութեան տակ — ինչպէս նոյն պայմանների մէջ սուրբ է պատանել նոյն բանը ամենայն ազգերի — ուսել են միմիայն խաբանականութիւն և խորհրդաւորութիւն. . . կրէք մտաբերել չեն դոքա թէ միաբանութեամբ կարողացած կը լինէին իւրեանց հասարակաց թշուառութիւնը թեթեւացնել: Այսպէս յառաջացել է մեր մէջ այն առանձնութեան հողին, այն անտէր բարքը, այն կոպիտ անձնապաշտութիւնը, որ չէ թողում հայերի մէջ դոյա-նալու մի ընկերական բան, մի հասարակօրու առնաբարկութիւն»:

«Լեռնի Աշտի» հեղինակ Սմբատ Շահազիզեանը՝ բերելով «նազարեանցի այս խօսքերը իր «Հրապարակախօս Զայնի» մէջ (երես 218), աւելացնում է իր կողմից.

«Եթէ մինչև դարկում են, միւր փոխանակ օգնական լինելու իւր ընկերին, փախում է» . . . երբեւի, մեր ազգը, երկար տարուրերուց լուսական լծի տակ, կրցրել է և իր գեղեցիկ յասկութիւններից շատերը հայոց ազգի որդիքը, սկզբում հանդիսացած հերոսական քաջութեամբ և հայրենասիրական օրինակներով, այնքան նեղութիւն են քաշել օտարից, որ այժմ այնուս չեն կարող արծարել իրենց որրտում առաջի աշխօժը ու արիականութիւնը: Այդ անձնական գրութիւնը, որի մէջ գտնուում է հայը, յառաջ է բերել նրա համար և շատ չարայաջող հանդամանքներ, որպիսի են, մտերմաբար ծառայել օտարին, օտարի առաջ երկչու նապաստակ դառնալ, իսկ իւր խեղճ եղբօր համար հայակերպ պաղան օտարից պաշտպանել և իւրը կործանել: Եթէ այդ անտակ դատողութիւնը միայն իմ գրչի պտուղը լինէր, ևս վերջիվերջոյ կը փոշմանէի և կը ձգէի դրած աղբեր: Բայց ասարարխատաբար բոլոր ազգապէս հեղինակները նոյն բանն են վկայում և ստրատիւնի ֆակտերով իրենց ասածը հաստատում»:

Բաֆֆին — իհարկէ անկախ Նազարեանցի շեշտած «կայծերից» — նոյնիսկ «Ուայծեր» էլ անւանեց իր հոգաւոր դրածքներին մէջը, բայց ահա ինչ ենք կարդում այդ վէպի 323-325 երեսներում.

«Տխուր է մեր անցեալը, և մեր ներկայ կեանքը անցեալի շարունակութիւնն է: Ես շատ տեղեր եմ ման եկել, շատ երկիրներ եմ տեսել, բայց ոչ մի ազգ չեմ տեսել, որ հայի նման լինէր. . . Որտեղ երկու տուն հայեր կան, նրանց մէջ չորս կուսակցութիւն կայ: Անմիաբանութիւնը վաղեմի ժամանակներից մեր ազգի կեանքի մէջ այն ուսող մաշող ցեցն է եղել, որ ժառանգաբար անցել է մեզ, և որ սպառող է ազգային մարմինը: Մեր պատմութեան մէջ կարող էք տեսնել նազարաւոր օրինակներ, մասնաւոր այն պարբերում, երբ պարսիկները, յոյները, արաբացիները, սելջուկները և մոնղոլական զանազան ցեղեր կրակով են արկնում ոչնչացնում էին Հայաստանը. . . Թուրքերի մէջ արդէն առած է դարձել սակ՝ «գեա-վութիւնների գլուխները չեն միմիայն», որ կը նշանակէ, թէ հայերի միջ միաբանութիւն չէ կարող կազմուել ծաւալել է մի այսպիսի կարծիքը, և աւելի

դուայի է, որ նա ուղիղ է... Հայը ոխերիմ է՝ մասնիչ է, վրէժխնդիր է այն անարգանքի դեմ, որ նա կրում է մի այլ հայից: Բայց եթէ նոյն անարգանքը նա ստանում է տաճիկից, քուրդից, մի խօսքով՝ օստրից, նա սովենայն խնորհուրթեամբ համբերում է»:

Գամաու-Քաթիպայի—այդ հայկական Աբամանտո Աորախի—խոշոր ամբաստանութիւնները հայերի հասարակական ախտերի մասին ոչ միայն ծանօթ են բոլորին, այլև յաճախ մեր «ազգաբնութեան» բողոքներին երգուում են առանց խղճահարութեան:

Գրիգոր Արծրունու հայեացքները հայի ցեղական յատկութիւնների վրայ նոյնպէս յայտնի են ամէնքին: Մենք բերենք այդ հայեացքների մի ամենամեղմ նմուշը, որ կարգում ենք նրա «Տաճկահայերի անտեսական դրութիւնը» գրքոյի մէջ.

«Հայը ունի եւ խոշոր պակասութիւններ իր մեծ արժանաւորութիւնների հետ միասին—անմխարհութիւն, անհաշտ ոգի, որ, նախանձ, բայց դրանք բոլորն էլ դարձուցնում են սարկութեան հետեւանք են մահ-մատական սիրապետութեան սասի Աղատութիւնը չէ կարելի սովորել սարկութեան մէջ. միայն աղատութիւնն է վարձեցնում աղատութեան»:

«Հայերի առաքինութիւնները խաղաղ ժամանակի առաքինութիւններ են, իսկ ախտերը հետեւանք՝ այն ճնշման, որին նրանք ենթակայ են», — ասել է Բայրօնը, կարծես ուզենալով շեշտել, որ հայերը զուրկ են առ խաղաղ օրերում պահանջող առաքինութիւններից:

Այս վերջին միտքը աւելի որոշ կերպով արտայայտւած ենք գտնում երկու գրքոյքներում, որոնք պատկանում են մէկը՝ հրէատեաց և իսլամատեաց մի ֆրանսիացու, Աիմօն անունով, իսկ միւսը Ֆրանսիական մի սպայի՝ կոմս Զօլէ անունով:

Աիմօն իր *La pathologie de l'Islam* գրքի 205 էրեսում ասում է.

«Այսօր երկար չլմանի այն ճնշումներից յետոյ, որոնց ենթակայ են եղել հայերը, այն ծանր ստորկախան ասանջանքներից յետոյ, որոնց նրանք լսնադատւած են եղել.— հայերի հին յատկութիւններից միքանիսը կորչել, ոչնչացել, անհետացել են: Օրինակ, նրանց համար օտար են՝ ազգական զբաղում, պատերազմական հակումներ, մայրական ոգի, վնասալարժութեան սովորութիւն, յարձակման բնազդ, յաղթութեան բերկրանք, նրանք կորցրել են — ինչ որ շատ վտանգաւոր է — նոյնիսկ ինքնապաշտպանութեան ըզգայմունքը»:

Զօլէն *Arménie, Kurdistan et Mésopotamie* իր ճանապարհորդական նկատողութիւններում յաճախ վերաւորիչ լեզուով է խօսում հայերի մասին, և մեր կը բաւականանանք մի քաղաքի միայն (եր. 86):

Յիշելով, որ նեստորականները, սիրիացիք և Կիւսանի մարօնիաները՝ աւելի սակաւաթիւ լինելով, կէսանկախութիւն են ձեռք բերել, Զօլէն շարունակում է.

«Հայերը աւելի լատիւնիւ են, սուրի հարուստ, աւելի նկրտիներ տնին, բայց չեն հասել... ոչ մի բանի, նրանց պակասում է պատերազմական ոգին,

ապտամբական զբաղմունքը, որ կարող էին պահպանել նրանց»:

Հայ յեղափոխական շարժումը իր գիտակցական դոկտրինայի իր հերոսական կռիւներով, իր նահատակներով— իհարկէ մաքրեց հայի ճակատից մի խոշոր մասը այն սարսափելի անարգանքի, որ գրօջմէլ էր նրա վրայ բարոյագէտ մաշող, քայքայող, անողորմ պատմական անցեալը: Այդ ճիշդ է, և դրա մասին այլևս խօսք չէ կարող լինել: Բայց արդարապատ լինելու համար չմոռանանք նաև, որ վերոյիշեալ հեղինակները, շեշտելով հայի ցեղական կորստաբեր պակասութիւնները, չեն մոռանում նաև նրա արժանաւորութիւնները — նրա կուլտուրական հակումները, նրա մտաւոր ընդունակութիւնները և սոկունութիւնը, որոնց շնորհիւ՝ դարերի ընթացքում մի բունակալից միւսի ճանկը ընկնելով, տանելով իր վրայ յոյների և պարսիկների փոխադարձ կռիւների ամբողջ ծանրութիւնը, յօշոտելով հռոմայեցիներից, արաբներից, թաթարներից և տաճիկներից, — հայ ժողովուրդը այնուամենայնիւ կարողացել է պահպանել իր ազգային ինքնուրոյնութիւնը: Ինչ վերաբերում է յատկապէս հայ հեղինակներին՝ չէ՞ որ թէկու՞ղ միայն հէնց իրենց՝ այդ հեղինակների՝ գոյութիւնը, նրանց մաքուր գործունէութիւնը, նրանց բարոյական բարձր գիտակցութիւնը, նրանց հրաբխային հոգիները — արդէն մի-մի խոշոր պայցոյցներ էին, որ հայութիւնը դեռ ևս բոլորովին ընկած չէ: 25-րդ եթէ նրանք արժանի չհամարէին հայ ժողովուրդը մի աւելի լաւ դրութեան, եթէ չպաշտէին այդ ազգը իրենց սրտի խորքում և, որ վերաւորն է, չհաւատային հայութեան լաւագոյն ապագային, նրանք չէին՝ էլ այլևի-տանջելի նրա ցաւերով, չէին էլ տալ իրենց ամբողջ հոգին այդ ժողովուրդի վերածնման գործին, չէին էլ ամենայն ժամ հրաւիրի՝ «Թող այսօր — ինչպէս ասում էր Նազարեանցը — մեր ազնիւ եղբարքը, իւրեանց անձնական ախտերը վնասնանութեամբ զոհ բերելով հայրենիքի սուրբ սեղանի վրայ, դառնան մի կամ ք, մի հոգի, մի սիրտ հայկական աւերակ տուէնը շինելու համար»:

Նոյն դրութեան մէջ պէտք է դրան իրենց ներկայումս և հայ յեղափոխականները, որոնց գործը այսօր դժուարացնում է սաստկապէս ոչ միայն ահարկու թշնամին, որի օրերը սակայն հաշւած են, ոչ նոյնիսկ քաղաքական դաւաճան հանգամանքները, որոնք տեւական չեն կարող լինել, — այլ պակասութիւնը, թուլութիւնը այն ազգային ճիւղերի, որոնք հարկաւոր են յայկական աւերակ տունը շինելու համար: 2-րդ ասանք, որ այն օրից, երբ «Հիւսիսսիայը» հնչեցնում էր հայերի ականջին մի ու թեւան իր կողմը, շատ ժամանակ անցաւ և թէև հայութեան հաւաքական գիտակցութիւնը առաջագիմեց ու ծաւալեց, բայց դրա համեմատ՝ անողորմ պայմանների շնորհիւ՝ շատացան, խստացան նաև մեր օրերի պահանջները...

Եւ երբ սառնարկնութեամբ դիտում էք դուք՝ թէ ինչ է ներկայացնում ընդհանուր առմամբ հայկական կեանքը մի այնպիսի կրիտակական բողոքում, ուր մեզ կոտորում են չտեսնած ու չլուծած չափերով, երբ տեսնում էք, քանի-քանի՞ գործեր—նոյնիսկ անպայման ապահով իրենց անմիջական արդիւնքների տեսակէտից— չեն ձեռնարկուել և չեն ձեռնարկուում այսպիսի մի ճիշտաբանում միմիայն միջոցների կամ մարդկանց պակասութեան պատճառով, երբ միաժամանակ նկատում էք, թէ որքան մնասակար, այլանդակ, քայքայիչ երևոյթներ են տեղի ունեցել և ունենում են շուրջներդ, երբ վերջապէս պատկերացնում էք ձեր աչքի առաջ այն պարզ ճանապարհները, որոնց վրայ մի քանի իրար յարակից բուռն ջանքեր գուցէ բաւական լինէին մեր ապագան յաւիտեան ապահովելու համար, — այն ժամանակ կամայակամայ անդրադառնում էք անիծեալ մեր անցեալին, որի պատճառով սե արիւնը անկասկած դեռ ամբողջովին չէ կորցրել իր աւերիչ ուժը մեր երակներում...

ՀԱՅԴՈՒԿԻ ԵՐԳԵՐԻՅ

III

Ինձ տեղ տւէք, Սիփան սարեր, Բունաւորի լուծն եմ թողեր, Աղատութիւնս՝ արնով գնած, Պահէք ձեր ծոցն, ազատ սարեր:

Մասսից ազատ, Մասսից բարձր ես, Աշխարհից թանկ, աղատութիւն: Կեանքի սէրն ես, կեանքի տէրն ես, Արծրի պէս բարձր ես թռնում:

Ազատ օրում, ազատ հողում Արծրի պէս ազատ կ'ըլնիմ: Բաց թւերս թափ-ծափ տալով Ախպրտանցս քով կը թռնիմ:

Հայ ախպրտանք, ձեր ժանգ շղթան իմ երկամէ սուր կտուցով Ես կը կըտցեմ, կը քրճըծեմ, Մէկտեղ կ'երգենք ազատ կրճըքով —

— «Աղատութիւն, աղատութիւն, Կեանքի արև աղատութիւն, Մասսից ազատ, արծրից ազատ, Աշխարհի տէր աղատութիւն,

«Արծրի պէս բարձր ես թռնում, Մասսից բարձր աղատութիւն, Դու, կեանքից վեր, դու լոյս-արև, Աղատութիւն, աղատութիւն»...

ՀԱՅ-ԳՈՒՍԱՆ

ՀԵՈՒՎԻՐ ՄԱՄՈՒԼԻ ՄԻՋԱԳԱՅԻՆ ԿՕՆԳՐԵՍԻՆ

«Դրօշակի» խմբագրութիւնը օգոստոսի 2-ին հետևեալ հետազոտող ուղղից Մամուլի միջազգային կոնգրէսին, որ տեղի ունեցաւ Փարիզում օգոստոսի 1-ից մինչև 4-ը:

«Հայոց Դրօշակ» լրագրի խմբագրութիւնը, որ հայրենիքից տարագրւած՝ ութ տարուց իվեր ապաստանել է ազատ Հէյլէսիայում, մատուցանում է մամուլի միջազգային կոնգրէսին իր շնորհաւորութիւնները:

«Ողջոյն գրչին և գրչի մարդոց, — ողջոյն զաւակներից այն ազգի, որ անթիւ վշտեր ունի, բայց հայրենիքում գրիչ չունի: Այդ ազգի դժբախտ հայրենիքը — աւերւած Հայաստանը — անձանօթ չէ: Արեան այն գետերը, որոնք հեղեղեցին մեր հայրենիքը, նորագոյն ժամանակի այն բուրգերը, որոնք կազմեցին 300,000 նահատակների դիակներից, ձեր առաջն են: Երևի ձեր ժողովի դահլիճում նոյնիսկ փոքրաթիւ չեն այն ազնիւ հոգիները, որոնք իրենց գրչով ամբողջ աշխարհի առաջ պատկերացրին չտեսնած հայկական կոտորածները: 22 տարի է արդէն — այս էլ դուք լաւ գիտէք — որ Բերլինի դաշնագրի 61-րդ յօդուածով, ինչպէս նաև յետոյ՝ 1895 թւի բարենորոգումների ծրագրով՝ վեց պետութիւնների հանդիսաւոր կերպով ստանձնած հովանաւորութիւնը մնում է ապարդիւն, նոյնիսկ խրատուիչ սուլթանական կառավարութեան համար: Եւ այսօր, 1895-96 թւականների սոսկալի դէպքերից յետոյ, խաղաղութիւն չէ, որ տիրում է Հայաստանում, այլ արհեստական սով, ստիպողական դաշմանութիւն, բռնի կրօնափոխութիւն, մասնակի կոտորածներ և զարհուրելի ճնշումների հազարաւոր տեսակներ, որոնք ծառայում են միևնոյն նպատակին — ջնջել հայութիւնը:

«Այս ծանր վիճակում, երբ եւրօպական վեց մեծ պետութիւնները բացայայտ կերպով թողել են մի մարտիրոս ժողովուրդ արևելեան բունութեան ճանկերում, մենք ուզում ենք հաւատալ, որ գոնէ բարոյական այն մեծ ուժը, որ եօթերորդ մեծ պետութեան անունն է կրում և որի ներկայացուցիչն է ներկայ կոնգրէսը, իր ձեռքը կառնի հայկական դատը՝ իբրև մարդկային ամենատարրական իրաւունքների պաշտպանութեան հարց, թող չտալով, որ 20-րդ դարի շէմքը արատաւորի մի կուլտուրական ժողովրդի բունաւոր սպանուովը»:

Սոյն հետազոտող, որի պատճէնը ուղարկեցինք միաժամանակ Փարիզի լրագրիչներէն Aurore-ին, և Զիյերիոյ Genevois լրագրին, արաստակեցաւ նաև բաղձմաթիւ եւրօպական տրիշ օրագրիչներու մէջ, որոնց մեծ մասը համակրական սողիւ կցած էր Սակայն ամէնապիտանողը, հետագրի ընթերցումը, կոնգրէսի մէջ տեղի չունեցաւ, և կրտստէինք այդ տարօրինակ երևոյթի պատճառին, կրք Անվէրս (Պելճիլս) հրատարակուող Matin օրաթիւրթի օգոստոս 16-ի համարին մէջ «հետազոտի մի պատմութիւնը» վերնադրով առաջնորդողի մը մէջ այդ մութ կէտը լուսարանող յօդուած մը կարգաւորինք: Այդ յօդուածը կրած է իր աշխատակիցներէն Marcus, որ իր ներկայացուցիչ անդամ եւ ակնհաստեւ կը պատմէ Գաշխակութեան կողմէն Մամուլի Միջազգային ժողովին դրեկած հետազոտի ոյրտականը:

Ահա թէ ինչպէս եղած է: «Համաժողովի նիստերէն մէկուն մէջ կըսէ պ. Մարկիւս, նախագահ Ջինկեր, դիւանին մէջ ինձի տւաւ այս վշտաւիթ յիշատակագիրը. վրան աչք մը նետուէ ետք, կը պատրաստէի բարձրէն կարգաւ երբ դգացի որ մէկը

ուժով մը վերարկուիս փեշէն կը քաշէր: Զինկէրն էր, որ նախագահական աթոռին վրայէն ծռած, գերման պատգամաւորի մը ետեւէն, խօսքս բերանս կը ձգէր:

— Ծօ, ի՞նչ կընէք, ըսաւ ինձի, շշմած դէմքով: Է՞ք դիտեր որ մեր կանոնագրութիւնը կ'արգիլէ մեզի քաղաքականութիւնով զբաղել և երկիրներու ներքին գործերուն միջամտել: Ես աս հեռագիրը ձեզի տւի որպէսզի ծանօթանայիք և քովինիդ տայիք: Աս լուրը համաժողովէն դուրս ելլելու չէ:

— Քաղաքականութեան խնդիր չկայ հոս, ըսի, փորձելով իրաւի կապել այլ մարդասիրութեան:

Ձեռք կրնար անգիտակ պահել այս հեռագիրը մամուլին անդամներէն, որոնց ուղարկած են մեր հայ եղբայրակիցները յանուն բռնաբարւած և աւերաքանդ Հայաստանի:

— Հապա՛, ըրաւ Զինկէր, հայերէն ետքը պիտի ունենանք բօլժնիացիները, իոլանտացիները, Ֆինլանտացիները և թերևս իտալացի յիւճետանդիստներն ալ: Ահա սատ ձգէ հեռագիրը, հաւատա ինձի, մենք հոս հարբստահարւած ժողովուրդներու փաստաբան չենք կարգւած, մենք շատ գործեր ունինք կատարելու... մենք պարկեշտ մարդիկ՝ ենք, որոնք իրենց գործերը ընտանօրէն կը վարեն:

Ինձի կը մնար գլուխ ծռել և հեռագիրը քովինս տւի — ո՞չ սակայն ինքնիրենս առանց քանի մը վերապահումներ զննելու, որովհետև ինձի կը թւէր թէ տարբերութիւն պէտք է զննել՝ իրենց հպատակ ժողովուրդները նեղ օրին ձրոյ կարգ մը պետութիւններու գործածած եղանակներուն՝ թէկուզ ցարի կառավարութիւնը բօլժնիացիներուն կամ Ֆինլանտացիներուն նկատմամբ և դահիճ Արգիւլ Համբի հպատակներուն միջև, երբ խնդիրը հայոց մասին է: Աս դժբախտ ցեղը միշտ ամէն տեսակ դժուարութիւններու զարնեցաւ, որոնց զխաւոյններն են տերութիւններու նախանձը արևելտն հարցի կարգադրութեան մէջ և Եւրոպայի դրամատէրներուն թիրքից գործերուն մէջ դրած անհուն շահերը:

Այս պաղատաքին կոչելը չպիտի լսին և այս տառապանքները վերջ պիտի գտնեն, անշուշտ, երբ իր դահիճները վերջնապէս բնաջնջ ընեն զան՝:

Պ. Մարկիւս կը վերջացնէ սաղես:

«Կը մտածէի հայոց վրայ կարգաւորվ իրենց հայրենիքին մէջ նոր կոտորածներ գուժող հեռագիրները: միւս կողմէն յիշողութեանս մէջ կուգար հեռագրին պատմութիւնը, զոր, իրենց ազգային պահանջներու օրկանը — աս, որքան արգար և ցնորատանջ անոնց համար, որոնք արգարութեան և գթութեան համար զօրեղ սիրտ չունին — ուղարկած էր մամուլի ժողովին: Եթէ այս վերջի բացատրութիւնը, որ իրեն համար վերապահեցաւ, օրաթերթի մը աղատ սիւնակներուն միջոցով հասնի մինչև մեր հայ եղբայրակցին, աղէկ՝»:

Պ. Մարկիւսի զգայուն և մարդասէր ձայնը հառաւ մեր ակնաջին Որքան մեր համակրական բուն զգացումները կը յայտնենք մամուլի ազիւ ներկայացուցիչներուն այնքան մեր անասանան պժգանքը այն անձնաւորութեան, որոնք իրենց շարքերուն մէջ ունին մարդկային իրաւունքներու թարգման հանդիսացող մամուլը կիզմիքի, խարբարայութեան և շահագործութեան դիտակ ընող Զինկէրի պէս սխուր դերակատարներ:

Թ Ղ Թ Ա Կ Յ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

Կ Ո Վ Կ Ա Ս Ե Ա Ն Խ Ա Բ Ի Կ Ն Ե Ր

ՃԱՍՆԵՐՈՒՌՈՐՈՐԻ ՆԱՄԱԿ

(Շարունակութիւն)

Պետերբուրգ, 2 մայիս

Դառնանք բուն Կովկասին:

Իշխան Ղարանցօվի փոխարքայութեան ժամանակ էր, որ լոյս տեսաւ հայոց առաջին լրագիրը Թիֆլիսում, աւելի քան կէս դար առաջ: Դա այն ժամանակ էր, որ Կովկասը հազիւ անցած պատերազման շըրջանը, պատրաստուած էր ոտք դնելու երկրորդ՝ այն է խաղաղ դարգացման շըրջանի մէջ: Փոխարքան իր ընդունակ մարդ շատ լաւ հասկանում էր, որ ուսաց լեզին կատարեցապէս անծանօթ տեղական ժողովուրդի մէջ՝ մայրենի լեզուով տպագրող լրագիրը և գիրքը մի անհրաժեշտ միջոց է թէ քաղաքակրթական մտքի տարածելու և թէ երկիրը ամբողջ պետութեան հետ կապելու համար: Եւ նա ոչ միայն թող տեսց, այլ ուղղակի քաջալերեց այդ գործը: Ղարանցօվի դպրոցին պատկանող մարդիկ այնքան լայն հայեացքներ դուցէ չունէին, որ խոստովանէին թէ կուլտուրական մի այնպիսի ազդ, ինչպէս է հայոց ազգը, ամենայն իրաւամբ կարող է ունենալ իր մայրենի գրական լեզուն և յատուկ դրականութիւն այդ լեզուով բայց նրանք այնքան հեռատես ադմինիստրատօրներ էին, որ լաւ ըմբռնում էին, թէ քանի ուսաց լեզուն չի տարածուել երկրի մէջ, տեղական լեզուները պէտք է դարձնել այն միջոցը, որով տարածուում է թէ պետական և թէ քաղաքակրթական ունէ գաղափար:

Շուտով կը լրանայ մի ամբողջ դար այն օրից, երբ ուսաց տիրապետութիւնը հաստատուեց Կովկասի գլխաւոր մասերում, բայց և այնպէս դեռ այսօր էլ առւսաց լեզուն ժողովրդական մասսաների լեզուն չէ և նրանով կարգաւ ու խօսել կարող է տեղական ազգաբնակչութեան հազիւ 3-4 տոկոսը, այն էլ գլխաւորապէս մեծ քաղաքներում: Հետևաբար այն տեսակէտը, որ հիմնաւոր էր սրանից կէս դար առաջ, երբ ինքը կառավարութիւնը նպաստում էր տեղական լեզուներով գրքեր և լրագիրներ տպագրելուն, հիմնաւոր է և այժմ:

Սակայն այդպէս չէ նայում իրերին նորագոյն ժամանակների արգիւնք ուս գիւրծիրատիան, որի կարծիքով աւելի լաւ է, որ ժողովուրդը առհասարակ ոչինչ չկարդայ: Ահա ինչու վերջին տասն տարւայ ընթացքում կառավարչական շըրջաններում մի քանի անգամ արծարծուել է այն հարցը, թէ արդեօք աւելի «օգտակար» էր լինել ազատուել տեղական լեզուներով տպագրող հրատարակութիւններից: Ատասհեղի ազգիւններից յայտնի է, որ կովկասեան ցնջուրական կօմիտէի նախագահը 1896 թւին լուրջ կերպով այդ հարցով զբաղեց իրեն տւած յանձնարարութեան համեմատ. «Հայերը և վրացիները, սօսել է նա, արդէն բաւական գիտեն ուսներէն լեզուն, և ուրեմն ինչ կարիք կայ վրացերէն կամ հայերէն գրքեր ու լրագիրներ տպագրել թող կարգան ուսներէն»: Այդ վերին աստիճանի թեթեւամտ կարծիքը մի կողմ դրեցին այն ժամանակ, երբ վեճակա-

գրական թւերը ցոյց տւեցին, որ եթէ գլխաւոր քաղաքներում ինտելիգէնտ հասարակութիւնը խօսում է ուսուերէն, այդ բողոքովն չի նշանակում, թէ ժողովուրդը, ազգաբնակութիւնը նոյնպէս դիտէ այդ լեզուն: Եւ երբ նոյն այդ վիճակագրութիւնը անհրաժեշտ փաստերով ապացուցեց, որ յիբաւի ուսուերէն իմացողները կազմում են արագնակութեան 3-4 տոկոսը միայն, այն ժամանակ պէտք համարեց առժամանակ յետաձգել այդ պետական ծրագիրը:

Եւ թէև պետական ծրագիրը յետաձգեց, բայց և այնպէս վճռեց թող չտայ, որ սրանից յետոյ աւելի բազմաման հայերէն և վրացերէն լրագիրների թիւը, և նոյնիսկ գտնւեցին չինովիկներ, որոնք եղածներն էլ շատ են համարում:

Ճիշդ է արդեօք վերջին կարծիքը: Թող թւերը խօսեն: Հայերի թիւը Կովկասում մեկուկէս միլիոն է: Նրանք ունին այժմ Թիֆլիսում ամենօրեայ «Մշակ» լրագիրը, սկսած 1872 թւից, և «Նոր-Դար» 1884 թւից, ամսագիրները՝ «Մուրճ» 1889-ից, «Աղբիւր», մանկական, 1883-ից, և նրա պատկերազարդ յաւելած «Տարազ» 1890-ից. մի կրօնական ամսագիր՝ «Արարատ» 1868-ից, որ հրատարակում է Էջմիածնում, իբր կաթողիկոսի պաշտօնական օրգան: Աւելի պարբերական հրատարակութիւններ չկան, եթէ չհաշուենք մի քանի ժողովածուները, որոնք պատահական են: Արացիները թուով մէկ միլիոն չորս հարիւր հազար են: Նրանք ունին Թիֆլիսում ամենօրեայ լրագիրները՝ «Իվերիա» և «Յնօքիս Աուրցելի» ամսագիրները՝ «Մօսկէ», «Ջեղիկ», մանկական, իր շարթաթական պատկերազարդ յաւելածով՝ «Կալի»: Աւրեմ նոյնը, ինչ և հայերը: Բացի դրանից վրացերէն լեզուով գոյութիւն ունին երկու շարթաթաթերթեր. մէկը կրօնական «Մցղեմսի», որ լոյս է տեսնում Կլերիլի, միւսը՝ գիւղատնտեսական «Մէուրնէ», որ տպագրւում է Բուժարիս, և մի երկու ժողովածուներ, որոնք նոյնպէս պատահական են: Ինչ ունին թուրքերը, որոնք կազմում են Կովկասեան ազգաբնակութեան մի աչքի ընկնող մասը: — Աչինջ: Սրանից մի քանի տարի առաջ Թիֆլիսում սկսեց լոյս տեսնել թուրքերէն մի շարթաթաթերթ, «Քէշիկ», որը այժմ գոյութիւն չունի, և հետևաբար այդ ահագին ժողովուրդը զուրկ է պարբերական ու հրատարակութիւնից: Պատկերը լրացնելու համար յիշենք և ուսուերէնները: Այժմ լոյս են տեսնում Թիֆլիսում երեք ամենօրեայ ուսուերէն լրագիր — «Կովկազ», որ կառավարութեան պաշտօնական օրգանն է, «Նօփօէ-Աբազրէնիկ» և «Տիֆլիսկիյ Ախտօկ» ու մէկ ամսագիր «Կովկազսկիյ Աեստիկ»: Բագում մի ամենօրեայ լրագիր «Կասպի» *):

Փակագծում շեշտենք մի բնորոշ երևոյթ: Թիֆլիսի պաշտօնական լրագիրը լոյս է տեսնում կառավարութեան նպաստով: Մնացածներից երկու ամենօրեայ ուսուերէն լրագիրները և ամսագիրը պատկանում են հայերին, իսկ Բագուի լրագիրը՝ մի թուրքի: Դա ցոյց է տալիս, որ ուսուերէն լրագիրների համար բուն Կովկասում գեոգոյութիւն չունի ընթացողների մի այնպիսի լայն շրջան, որ կարողանար ապահովել նրանց գոյութիւնը: Եւ այդ

պատճառով մասնաւոր լրագիրները ապահովելու համար հրատարակիչները ստիպւած են եղել իրենց սեփական փողը ծախսել, որպէսզի քիչ-չատ ապահովեն նրանց ապագան: Բացի դրանից՝ յայտնի է, որ ուսուերէն լրագրով հրատարակող լրագիրների բաժանորդների ահագին մեծամասնութիւնն էլ տեղացիներն են և ոչ թէ բուն ուսուերը: Նոյն միտքն է ապացուցանում և այն փաստը, որ Թիֆլիսում հիմնել են և ուրիշ լրագիրներ ու ամսագիրներ ուսուերէն լեզուով բայց բոլորն էլ ստիպւած են եղել դադարել բաժանորդների քջութեան պատճառով, ինչպէս օրինակ, «Աբազր», «Տիֆլիսկիյ Աեստիկ», «Կովկազսկիյ Աեստիկ» լրագիրները, մինչդեռ տեղական վրաց և հայոց լեզուներով երբեք չհիմնւած ուրիշ լրագիրներ, որոնք այժմ գոյութիւն չունին, դադարել են գլխաւորապէս ոչ թէ այն պատճառով, որ բաժանորդներ չեն ունեցել, այլ այն պատճառով, որ կամ նրանց խափանել են ուղղակի կերպով կամ ստիպել են խափանել գիտաւորութեամբ ենթարկելով նրանց գրաքննական առանձնակի խտուրթիւնների:

Դա է ահա ներկայումս ութ միլիոն բնակիչ ունեցող բազմալեզու Կովկասի պարբերական մամուլը: Ինչ վիճակի մէջ են ոչ-պարբերականները — գրքերը: Աւելի աննախանձելի: Ուսուերէն գրքեր Կովկասում կամ աւելի լաւ ասած՝ Թիֆլիսում, որ երկրի միակ մտաւոր կետըն է ներկայումս, համարեա լոյս չեն տեսնում կամ շատ և շատ քիչ: Ռուս հասարակութիւնը երկրի մէջ բաղկացած է գլխաւորապէս չինովիկի դասակարգից, եկեղոր և դեռ երկրին չկած: Չկայ, եթէ կարելի է այսպէս ասել, ուսուական տեղական հարցեր, որոնք կարող էին յատկապէս կովկասեան ուսու գրականութիւն ստեղծել և նրա համար աղբիւր լինել: Եղած պահանջին էլ բաւականութիւն են տալիս ուսուաց մտաւոր կետընները, մայրաքաղաքները: Լոյս տեսնող գրքերը վրացերէն են կամ հայերէն: Գոյութիւն ունին երկու հրատարակչական ընկերութիւններ, որոնցից մէկը նպատակ ունի տպագրել վրացերէն, միւսը հայերէն գրքեր: Դրանց տպագրած գրքերի թիւը տարեկան 10-15-ից չի անցնում: Մնացածները լոյս են տեսնում իրենց հեղինակների կամ թարգմանիչների միջոցներով: Սրանց թիւը նոյնպէս սահմանափակ է, որովհետև գրաքննական այժմեան պայմանների մէջ, ինչպէս ցոյց կը տան և յետագայ փաստերը, անհնարին է, որ ծաղիկ գրականութեան ու փոքրիշատե կենսունակ և հետաքրքրական ճիւղ: Իսկ թիւրքերէն լեզուով ոչ միայն տարին մի անգամ, այլ քուցէ և հինգ տարին մի անգամ լոյս չի տեսնում և ոչ մի գիրք ի մեծ փաստանս դարեւելեան լեզուների՝ ցենզորների, որոնք ստանում, բայց ձեռագիր երեք չեն կարդում...

Դիմենք բուն ցենզուրային: Կովկասեան ամբողջ մամուլը ենթարկւում է նախնական ցենզուրային: Ինչ է դա: Օրէնքով՝ գոյութիւն ունի երկու տեսակ ցենզուրա — նախնական և ոչ-նախնական (պրեզվարիտեշնայա և նէպրէզվարիտեշնայա): Նախնականը այն է, որ քննում և թոյլատրում է ուե հրատարակութիւն նախ քան տպագրութիւնը: Իսկ ոչ-նախնականը այն, որ տպագրութիւնից առաջ գրաքննութեան չէ ենթարկւում, բայց տպագրութիւնից յետոյ կարող է պատասխանատու-

*) Մի քանի տարի է բաժնում սկսել է տպագրուել նաև մի աննշան թերթ, որի խմբագիրը Պաւլ Նախիկե Ղիլասան՝ մի փոքրիկ Անլուչո է, և, ինչպէս հաւատացնում են, նպատակ տեսնում «ուսուացման» գործի համար:

Թեան ենթարկել կամ նոյնիսկ խափանել: Ամբողջ Ռուսաստանում միայն երկու մայրաքաղաքներում՝ Պետերբուրգում և Վոսկոլայում արտօնութիւն կայ լրագիր կամ գիրք հրատարակելու առանց նախնական ցենզուրայի: Այդ արտօնութիւնից զուրկ են բոլոր միւս տեղերի հրատարակութիւնները, միայն իբր բացառութիւն՝ սրանից մի քանի տարի առաջ՝ Կիեւում, որ նոյնպէս Ռուսաստանի հին մայրաքաղաքն է, մի լրագիր արտօնութիւն ստացաւ հրատարակել առանց նախնական ցենզուրայի և մինչև այսօր էլ մնում է իբր միակ բացառութիւն ամբողջ Ռուսաստանում: Գրքերը և ուրիշ տեսակ ոչ-պարբերական հրատարակութիւնները առանց բացառութեան ենթարկուում են նախնական ցենզուրայի:

Ահագին տարբերութիւն կայ նախնական և ոչ-նախնական ցենզուրայի մէջ, առաջինին ենթարկողը, ինչպէս ասում են, ձեռք ու ոտքով կապւած է, մինչդեռ միւսը միջոց է տալիս գոնէ երկրորդական հարցերի մէջ փոքր ինչ անկախութիւն ունենայ: Առաջին դէպքում գրածքի տէրը ց են զօրն է, մինչդեռ երկրորդ դէպքում այդ կամայականութիւնը փոքր ինչ սանձահարւած է: Յարաբախտաբար վերջին տասն տարւայ ընթացքում ներքին գործերի մինիստրութեան առանձին կարգադրութիւններով նախնական ցենզուրայից ազատ հրատարակութիւններն էլ սոսկալի հալածանքների են ենթարկուում: Օրինակ, ներքին գործերի մինիստր Գարեմիկին, յայտնի իր առանձին ատելութեամբ դէպի մամուլը, նրա վրայ ահ ու սարսափ գցելու նպատակով՝ համարեա ամէն շաբաթ ուէ պատժի էր ենթարկում լրագիրներին: Պատիժները բազմատեսակ են: Ուէ աննշան յօդւածի համար լրագիրը զրկուում էր մի քանի ամիս յայտարարութիւններ տպագրելու իրաւունքից — ուրեմն նիւթական վիսա, կամ՝ հրաման՝ զրկել մի քանի ամիս հատով ծախելու իրաւունքից — դարձեալ նիւթական վիսա, կամ՝ կարգադրութիւն՝ հրատարակել խմբագրին և առաջարկել հրատարակչին նոր խմբագիր ներկայացնել ի հաստատութիւն, և եթէ մինչև մի տարի նոր խմբագիր չհաստատուի, լրագիրը համարուում է խափանւած: կամ՝ որոշում՝ դադարեցնել լրագիրը մի քանի ամիսներով, և կամ՝ վերջապէս սպառնական նախազգուշութիւն, որը՝ երրորդ անգամ կրկնւած դէպքում՝ լրագիրը պաշտօնապէս յայտարարուում է ընդմիջա դադարեցրած:

Բայց ոչ-նախնական ցենզուրայի ամբողջ առաւելութիւնը ոչնչացնելու համար մտածւած են և այլ արգելքներ ու ճնշումներ: Քիչ չեն այնպիսի խմբագիրներ կամ հրատարակիչներ, որոնք պատրաստ են ամէն տեսակ հալածանքների և նիւթական վիսաների ենթարկւել, միայն թէ կարող լինին իրենց մտքերը արտայայտել Եւ ահա դրա առաջն առնելու համար է, որ տպագրական գործերի գլխաւոր վարչութիւնը համարեա ամէն օր, եթէ չասեմ օրը մի քանի անգամ, հեղեղում է խմբագրութիւնը անվերջ «առաջարկութիւններով» և «ծանուցումներով», որոնց մէջ յայտնում է պաշտօնական խմբագրին, որ ոչինչ չի կարելի գրել այս և այն հարցի, այս և այն դէպքի, այս և այն կարգադրութեան մասին: Առաւօտ է: Հետագիրը լուր է բերում ուէ քաղաքական դէպքի կամ պետութեան մէջ տեղի ունեցած ուէ գեղձման մասին: Չեղձումը անսովոր է, վրդովեցուցիչ: Գրողը ձեռք է առնում գրիչը, կարգադրում

են շտապել՝ լրագիրը շուտ դուրս բերելու, բայց դեռ յօդւածը չշարած՝ ահա դայիս է շոջաբերական կարգադրութիւն՝ հրաման՝ ոչինչ չգրել, ոչինչ չասել: Անհնազանդութեան դէպքում խմբագիրը պատժի է ենթարկուում, իսկ լրագիրը խափանման:

Եթէ այդպէս է նախնական ցենզուրայից ազատ հրատարակութիւնների վիճակը, որոնք արտօնաւորւած են համարուում երեք մայրաքաղաքների մէջ, կարող էր երեւակայել թէ ինչ պէտք է լինի այն լրագիրների և ամսագիրների դրութիւնը, որոնց իւրաքանչիւր սողը լոյս տեսնելու համար պէտք է ստանայ գրքննիչի նախնական թոյլտուութիւնը:

Պատկերը պարզ կացուցանելու համար՝ թող տւէք առաջ բերել կովասեան մամուլին լաւ ծանօթ մի երիտասարդ հայ գրողի ինձ ուղարկած նկարագիրը:

«Սովորաբար լրագիրը ուղարկուում է գրաքննիչին երեկոյեան 8 ժամին: Մինչև այդ՝ մի կողմից նիւթն է շարուում տպարանում, իսկ միւս կողմից խմբագիրը վազում է գրաքննական ատեան՝ լսելու նորանոր հրամաններ՝ թէ ինչ բանի մասին է արգելուում գրել: Սովորաբար նախօրոք գրաքննիչը ոչինչ չէ ասում: Գիտէք ինչու. — որպէսզն առիթ ունենայ շարւած նիւթերից պւելի շատ բան բռնելու և միւս օրը գրաքննական ատեանին ներկայացնելու, իբր շոջապելի փաստ իր եռանդի կամ, աւելի լաւ է ասել, իբրև նշան իր արժանաւորութեան ուէ շքանշանի: Երեկոյ է: Շարւածքը տանում են գրաքննիչին: Ինքը տանը չէ. նրա ծառան — ո՞հ, ցենզորի ծառան էլ մեծ մարդ է — հրամայում է սպասել Եւ սպասում են: Խմբագրատանը արդէն իրարանցում կայ: Յպարանից գալիս շտապեցնում են, որովհետեւ եթէ շատ ուշանայ, տպագրութիւնը չեն կարող վերջացնել վաղ առաւօտեան, հետեւաբար լրագիրը փօստին չի հասնի, իսկ փօստին չհասնել՝ կը նշանակէ բաժանորդներին գանգատների առիթ տալ: Խմբագրութիւնից նոր մարդ է վազում ցենզորի բնակարանը, բայց էլի հրամայում են — հրամայողը միշտ ծառան է — սպասել Ինչու. — Շատ պարզ պատճառով: Յենցօրը կամ քնած է — իսկ եթէ նա քնած է, չի կարելի նրան զարթեցնել. — կամ հիւր է գնացել և կամ ինքը հիւրեր ունի, որոնց հետ դեռ չէ վերջացրել թղթախաղը: Սպասում են խմբագրատանը, սպասում են տպարանում, միայն ժամանակն է որ չէ սպասում: շտապում են բոլորեքեանք, միայն ցենզորն է, որ չէ շտապում: Արեւապէս ահա ժամը 10-11-ին նա մտաբերում է լրագիրը: Սոսկալի է նրա տրամադրութիւնը. . . Ո՞հ, ցենզորական ամենագոր տրամադրութիւն, ինչքը չես բերում դու խեղճ գրականութեան զլխին: Եւ ի՞նչ անեն, ի՞նչ միջոց գտնեն այդ անբախտ գրողներն ու խմբագիրները ցենզորի ամենազօր տրամադրութիւնը՝ խաղաղ վիճակի մէջ պահելու համար: Մի օր կինն է կայրիղներ անում, միւս օր պաշտօնակիցն է աստիճան ստանում: իսկ ինքը ոչ յաջողօր օրը որդու դպրոցական քննութիւններն են վատ անցնում, մի այլ անգամ նախագահն է դէմը խոժոռում և կամ յաճախ թղթախաղն է անյաջող գնում. . . և ահա՛ կարմիր թանաքը ալ ու ձախ գծեր է քաշում, իսկ մկրատը վերեկից ներքև շարւածքն է ձեւում: Երեսուն սիւնեակ նիւթ ուղարկեցին, մի երրորդ մասը հազիւ վերադարձաւ: Գարձեալ վազում է խմբագիրը: Բացա-

տրուածիւն, աղերսանք. — բայց բողոքը ապարդիւն: Ոչ մի զեղում, ոչ մի փոփոխութիւն: Շատ անգամ չի էլ ընդունում. տրամադրութիւնը շատ վատ է... Իսկ համարը պէտք է հրատարակել ինչպէս և լինի, պէտք է հրատարակել ոչ միայն այն պատճառով, որ բաժանորդները սպասում են, այլ և այն պատճառով, որ եթէ մի քանի անգամ համարը լոյս չտեսնի և լուր տարածւի, որ դա ց Ե Ն Չ Ո Ւ Ը Կ Ա Ն կամ, ինչպէս ընդունւած է Վոյկասում ասել, «Երմբագրութիւնից անկախ պատճառով» է, այն ժամանակ ցենզուրական վարչութիւնը այդ կը համարի մի ց ո յ ց իր դէմ և իսկոյն «Խիստ միջոցներ» կը դիմի:

«Համարը լոյս հանել, հեշտ է ասել, բայց ինչպէս: Եթէ պակասում է: Ս պիտ ա կ տեղ թողնել չի կարելի: Դա արգելւած է, որովհետեւ եթէ այդպիսի բան պատահի հասարակութիւնը կիմանայ, որ ցենզորն է ջնջել մինչդեռ այդպիսի բան հասարակութիւնը չպիտի իմանայ: Ինչո՞վ լեցնել ուրիշ: — Ինչո՞վ ուզում էք, անհամ և կատարելապէս անտեղի թղթակցութիւններով ու յողածներով, որոնց համար ուշ գիշերը պէտք է դարձնալ թողլուութիւն ստանալ և կամ յ ա յ տ ա ր ա ր ու լ թ ի լ Ն Ն Ե ր ո Վ Է Բայց կարելի է արգելք ամէն տեսակ յայտարարութիւններ տպագրել: Իհարկէ ոչ: Ամէն մի յայտարարութեան համար էլ յատուկ թողլուութիւն պէտք է ստանալ: Եթէ գրքի յայտարարութիւն է, պէտք է ուղարկէք ցենզորին. եթէ դպրոցի կամ առհասարակ դաստառութեան վերաբերեալ յայտարարութիւն է — ուսումնական իշխանութեան. եթէ շուն է կորել կամ մի հին քուրք է ծախուում, պէտք է ուղարկէք ոստիկանապետին: Եթէ մեռելի յայտարարութիւնը չէք կարող տպագրել առանց ոստիկանութեան»:

Խեղճ երկիր, մարդիկ մեռնելուց յետոյ էլ ազատ չեն...

(Կը շարունակւի)

Ք Ա Ղ Ա Ք Ա Կ Ա Ն Տ Ե Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Տ Ա Ս Ն Ի Ն Ե Ր Ո Ր Գ Գ Ա Ր

(ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ-ՍՕՅՈՒԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ)

(Շարունակութիւն. — տես № 5)

III

Արևելքից անցնենք արևմուտք: Երևանական թւերից սկսած՝ դարձեալ նոյն ֆրանսիան է, որ հսկայի թափերով տոն է տալիս ամբողջ քաղաքակրթւած աշխարհին: 1830-ին նորից ժայթքեց Պարսիկի հրաբուխը և այս անգամ նրա որոտումների արձագանքները լսեցին Բելգիայում և հեռու Ահաստանում:

Յուլիսի վերջերն էր: Հանրապետական եռագոյն դրօշը պարզելով՝ ըմբոստ Պարսիցը հրապարակ նետեց «Կեցցէ սահմանադրութիւնը» ազդարկելով: Մի ակնթարթում բարրիկազները բարձրացան, կուրը սկսեց ժողովրդի և արքայական զօրքերի միջև, արիւնհեղու թիւնները շարունակեցին մինչև որ Վարդոս X, վերջին անժողովրդական Բուրբոնը, սարսափած փախուստ տեց Անգլիա — բոլոր նեղեալների գերագոյն ապաստանը: Նրա սեղ թագաւորեց Օրէանեան իշխան Ֆիլիպպ, որը ձեւացաւ

սկզբում ազատամիտ ու ժողովրդասէր, սակայն դէպքերը յետագայում ցոյց տւին, որ մէկ բռնակալը արժէ միւսին:

Բէլգիան ձայնակցեց Պարսիկին: «Սրբալան դաշնակցութեան» կառուցած արհեստական շէնքը պիտի փլէր ձակատագրական անհրաժեշտութեամբ: Բռնակալութեան լուծը ծանր էր գալիս բէլգիացիներին մանաւանդ այն պատճառով, որ իշխողները միանգամայն օտար էին հպատակներին իրենց լեզուով, կրօնով ու շահերով: Մտքերի խմորումը սաստկացաւ Պարսիկեան անցքերի աղդեցութեան տակ և կամաց-կամաց վերածւեց բացարձակ ապստամբութեան: Սակայն ու թ տ ա ր լ ա յ արիւնհեղու թիւններից յետոյ միայն — որոց մանրամասն պատմութիւնը դուրս է մեր տեսութեան սահմաններից — Բէլգիան կարողացաւ վերջապէս ֆրանսիայի աջակցութեամբ անջատուել Հօլլանդիայից և կազմակերպուել իբրև անկախ պետութիւն:

Աւելի ողբերգական է Ահաստանի ապստամբական կուրը: Մինչդեռ Բէլգիան ապստամբելով՝ թօթափեց իր զրոյ ծանրացած օտար լուծը, Ահաստանը կորցրեց իր ազատութեան վերջին մնացորդներն էլ: Մայրաքաղաք Արշաւայում պատրաստուում էր կարբոնարիզմի մեթօդով մի ընդարձակ ու ահաւոր դաւադրութիւն, ուր մասնակից էին բարձրաստիճան լեհեր՝ գնեորալներ ու գնդապետներ, պրօֆէսորներ ու համալսարանականներ, ազատ Ահաստանի տենչը վաւել բորբոքել էր ամէն դասակարգի լեհ հայրենասէրներին՝ սկսած հարուստ ազնւականներից մինչև աղքատ գիւղացին: Հայրենասիրական բուռն յափշտակութեան մէջ ոմանք երազում էին յետ նւաճել Ահաստանի երեք մեծ բաժինները, միանգամայն պատերազմ յայտարարելով Ռուսաստանին, Աւստրիային ու Պրուսիային: 1830-ին ժողովրդական յաղթանակը Պարսիցում և եռագոյն դրօշի ծածանումը Արշաւայի ֆրանսիական հիւպատոսարանի դրան՝ ելէքտրականացրին լեհ ազգաբնակչութիւնը: Արշաւան բուռնից «Կեցցէ Ահաստանը» որոտնորոստ դռնիւններով (29 նոյեմբ. 1830): Մեծ իշխան Կոստանդինը դադարագողի փախուստ տեց, բազմաթիւ լեհ գնեորալներ, որոնք դաւաճանել էին հայրենիքի դատին, խողովուրդիցին ապստամբների ձեռքով: Մի քանի օրից յետոյ Արշաւան ազատ էր, լեհերի ձեռքում, նրանց ժամանակաւոր կառավարութեան ներքոյ: Աւա՞ր... Բազրը մի վարկեան միայն ժպտաց Ահաստանի թշուառ զաւակներին: Կատաղեց գոռող միապետ Նիկոլայ կայսրը, և 120,000 զօրք ղզկեց դէպի Արշաւայ՝ պատժելու յանդուգն լեհերին: Սկսեց մի զարհուրելի, անհասարկ մեղամարտ... Թզուկը հսկայի դէմ, չորս միլիօն բնակիչ ունեցող երկիրը՝ լախնաճաւալ ու բազմամարդ Ռուսիայի դէմ: Եւրօպական միջամտութեան և մասնաւորապէս ֆրանսիայի վսայ էին դրել լեհերը իրենց յոյսը, բայց եւրօպան ձյեց նրանց ձակատագրի կամքին... Մօտ 10 ամիս հրաշալի տոկոսութեամբ կուշուրց յետոյ՝ Արշաւան անձնատուր կաւ Պատկեվիչին:

Այնուհետև սկսեցին ահաբեկ հալածանքներ — կարմիր ու ձերմակ աէնօր ըմբոստ լեհերի դէմ: Ահահան ինքնապարութեան հետքն անգամ չմնաց: Ազգային զօրքը ջնջւեց, մի քանի խոշոր արտօնութիւններ, որ դիջել էր նրանց Ալէքսանդր I, չբացան, և Ահաստանը դարձաւ ուսուական մի նահանգ: Ապստամբները խուճախուճաքսորեցին Սիբիրի խորքերը և այնտեղ՝ սառնամանիք-

ների անսպասական լուռութեան մէջ յաւիտեան կաշկանդւած՝ հնչեցրին ապիկար Եւրօպայի ականջին իրենց հայրենասիրական ողբը... Միւսները՝ փախուստ տալով հայրենիքից՝ ցիրուցան եղան արեւմտեան ազատ երկրներուն, երգեցին յեղափոխութեան գաղափարն ու ազգերի վերածնութիւնը, երգեցին իրենց անմոռանալի, նւիրական երգը՝ «Դեռ կորած չէ՛ Լեհաստանը»...

Փրանսիան, քաղաքական շարժման հայրենիքը, ծնունդ տուց նաև սօցիալական շարժման: Սօցիալական շարժում ասելով՝ 19-րդ դարը հասկանում է սօցիալիստական կամ ընկերակարան շարժում: Չենք կարող գէթ համառօտակի—չյիշատակել այդ մեծ, համաշխարհային հոսանքի ծագման պատճառները: Նա այսօր իր կնիքն է դրել քաղաքակիրթ հասարակութիւնների բովանդակ կեանքի վրայ, գրականութիւն, գեղարւեստ, գիտութիւն, փիլիսոփայութիւն—բոլորն էլ անխուսափելի կերպով կրում են նրա ազդեցութիւնը, նրա անդրադարձումները: Չարմանալի չէ, որ նրա ծնունդն էլ պայմանաւորւել է բազմաթիւ ու բազմազան գործօններով որ նրա արմատներն էլ թագնւած են հասարակութեան նիւթական, մտաւոր ու հոգեկան կենսապայմանների մէջ:

Փրանսիական Մեծ Յեղափոխութիւնը, որ հաւասարութեան ու եղբայրութեան վեհ քարոզը հնչեցրեց տակաւին անցեալ դարի վերջերում, չկարողացաւ սակայն բառնալ դասակարգային անհավասարութիւնները: Ֆէօդալիզմը ընկաւ, բայց նրա տեղ բարձրացաւ մի այլ դասակարգ — բուրժուազիան: Կեղեքման մենաշնորհը վայրենի ու բիրտ ուժից անցաւ աւելի քաղաքակիրթ ուժին—հարստութեան: Ոչ միայն դասակարգային ատելութիւնը չվերացաւ, այլ նա աւելի ևս խոր ու վտանգաւոր բնոյթ ստացաւ երկու հակամարտ դասակարգերի միջև՝ բուրժուազիա և պրօլետարիատ: Մինը՝ տէր արդիւնագործութեան միջոցների (հողի, գրամի, մեքենաների), միւսը՝ զուրկ ամէն սեփականութիւնից: Երկու դասակարգերի հակառակութիւնը գնալով միշտ աւելի և աւելի բուրբուրեց շնորհիւ օր աւուր անաջադիմող տեխնիկական յեղաշրջման, շնորհիւ մանաւանդ շոգիի ու էլեքտրականութեան ներմուծմանը, որ մի չտեսնւած ու գրեթէ յանկարծակի վերիվայրում առաջ բերեց նիւթական-արդիւնաբերական կեանքում: Ամէն ինչ տակնուվրայ եղաւ: Մարդը յաղթահարեց բնութեան տարերքները, ժամանակի ու տարածութեան արգելքները անսուփօր չափերի հասցրեց, մարդկային ձեռքերին փոխարինեց մեքենան:

Նիւթական այդ յեղաշրջումը մեծ գարկ տալով քաղաքակիրթութեան ընդհանուր յառաջադիմութեան՝ միևնոյն ժամանակ աղետալի կերպով անդրադարձաւ աշխատաւոր դասակարգի գոյութեան վրայ: Կապիտալիստական շահագործումը աճեց հրէշաւոր չափերով և դրա հետ զուգընթացաբար աճեց պրօլետարիայի թշուառութիւնը: Ստեղծւեց ժամանակի ընթացքում վիճակների մի ահռելի հակապատկեր, մի կողմից մասսային քաղց ու մերկութիւն, միւս կողմից՝ առասպելական հարստութիւններ, պերճանք ու վայելքներ: Բանւորական աշխարհը սկսեց խլրտալ, ալեկոծւել: Փրանսիան առաջին օրինակը տուց պրօլետարիական կազմակերպւած շարժման: Յիշատակելի է Լիօնի բանւորական ապստամբու-

թիւնը 1831-ին, երբ պրօլետարիատը իր պահանջներով հրապարակ նետուց և պարզեց սև դրօշակը, որի վրայ գրւած էր յայտնի մարտական նշանաբանը՝ «Ապրել աշխատելով կամ թէ մեռնել կուելով»...

Դասակարգային հակամարտութիւնը անդրադարձաւ մտածող գրուիներում: Ասպարէզ եկան ազնիւ, մարդասէր դէմքեր — Սէն Սիմօն, Օլիւէ Լայն, որոնք ձգնեցին դարմանել հասարակական վտանգաւոր կացութիւնը՝ կոչ անելով զխաւորապէս հարուստ, բարեկեցիկ անհատների մարդասիրական զգացումներին: Սօցիալական խնդրի յխաղաղ՝ լուծում էր առաջարկուում — անհնարին բան: Սօցիալիզմը իր ծոյլ ուսուցիական շրջանումն էր: Այնուհետև մին-միւսի ետեկից երևան եկան սնտեսագէտներ, որոնք թունաւոր ատելութեամբ լցւած դէպի կապիտալիզմը՝ յետ մղեցին յխաղաղ՝ ձանապարհը և ջատագովեցին կուրի պայքարի սկզբունքը: Դասակարգային կուր — դասակարգերը ոչնչացնելու համար, այդ էր ճշմարիտ սօցիալիզմը, ըմբոստ, հարւածող, մարտական սօցիալիզմը:

Տնտեսական կեանքը չէր միայն, անշուշտ, որ պատրաստեց այդ մեծ, արմատական հոսանքը: Գիտութիւնը և փիլիսոփայութիւնը ևս, մասամբ ազդւած այդ կեանքի տարեկաննութիւններից, եկան — ուղղակի կամ անուղղակի — կազմակերպելու սօցիալիզմի նորարոզող վարդապետութիւնը: Կեանքը պատրաստել էր նրա սաղմերը, միտքը եկաւ սրբագործելու նրա սկզբունքներն ու տեսչանքները: Կարելի է արդեօք աստես առնել սօցիալիզմի ծագման պատմութեան մէջ այն ընդհանուր մտաւոր միջնորոտը, որ կազմւել էր Եւրօպայում դարուս 30-ական ու 40-ական թւականներին:

Վերանցական, հայեցողական (սպեկուլեատիվ) հեգելիանիզմը՝ միացած դարվիճականութեան նախակարապետների ուսուցման հետ մշակեցին էւօլյուցիօնիզմի մեծ ու գերազանցապէս յեղափոխական վարդապետութիւնը, որ ժամանակակից աշխարհայեցութեան հիմնաքարն է կազմում: Այդուհետ, տեւական ոչինչ չկայ, ամէն ինչ ենթակայ է յարածամ փոփոխականութեան — այսպէս էր ուսուցանում այդ վարդապետութիւնը: Պետութիւն, հասարակութիւն, իրաւունք, բարոյականութիւն, կրօն ու աստեածութիւն մշտնջենապէս փոփոխուում ու յեղաշրջւում են, տեղի տալով նորանոր ձևերի, ծնունդ տալով նորանոր դաւանանքների:

Էւօլյուցիօնիզմի լայն, համաձարակ վարդապետութիւնը շեշտեց մտքի այլևայլ աշխարհներում իր ներգոյակ ուղղութիւնները. նիւթապաշտութիւն (մատերիալիզմ)՝ փիլիսոփայութեան մէջ, անաստեածութիւն (ատէիզմ)՝ կրօնի ու աստեածաբանութեան մէջ, ընկերակարանութիւն (սօցիալիզմ)՝ տնտեսագիտութեան ու սօցիօլօգիայի մէջ: Եւ այդ բոլոր այլազան հոսանքները ի մի խառնելով՝ ստեղծեցին կեանքի ու գրականութեան մէջ մի համատարած ու համայնաջինջ հոսանք, որ կարելի է կնքել «նի հիլիզմ» անունով: Դա ժխտական վերաբերմունքն է դէպի այն ամէնը, ինչ որ գոյութիւն ունի. ժխտումն կրօնի, եկեղեցու, ժխտումն պետութեան, կառավարութեան և ամէն տեսակ «հեղինակութիւնների»: Չափազանց ծանր ու զգալի էր այն լուծը, որ մարդկութիւնը կրել էր անթիւ ու բազմատեսակ հեղինակութիւններից, ժամանակը հասել էր, որ նրանք յետ մղէին: «Աստ-

ճառով Պօլսոյ գործերէն երևաւ չի դարձնեն և ոչ ալ յաճախակի գործածուած լայնատրուծիւններէն խաբւին:

Հարկաւոր է մտածել և հոգ տանիլ Ասոր համար արդարացումը շատ դիւրին չէ այս տեսակ դէպքերու, ինչպէս է Սասունի դէպքը. ամենէն ստեղծ արդարացումը, ինչպէս որ Չինու մէջ մեր դէմ պիտի հանւի, մեղադրուած կառավարութեան զխառնորութիւնները պաշտօնեաներու կողմէ դաւաճանուած ըլլալն է. թէ, մէկ խօսքով, կառավարութիւնը անկարող դո՞ւնւած է: Ասանկ պատճառաւորութիւնները պատճառաւորութիւններ չեն:

Ոչ մէկ տեղ սոյսկերպ պատճառաւորութիւններ չէ կարելի ընդունիլ, ինչպէս Փէքինի, ոչ ալ Պօլսոյ մէջ: Ահա ընդհանուր կանոն մը, որ ամեն տեղ գործ կ'ածուի: Ուր ալ ըլլայ, յառաջապիտութեան խոչընդոտը, առաջապիտութիւնը, անկարող, դիւրանապիտութեան լծակին համաշխարհային դիմադրակէտերէն մէկն է»:

* *

Եւրօպական մամուլը գրեթէ առանց բացառութեան, շնայած որ մինչև կոկորդը խրուած է շինական և Թրանսփալի պատերազմի անցուգարձերու մէջ դարձեալ Սպաղանքի կոտորածին առթիւ ահազին աղմուկ հանեց. բոլոր թերթերը միաբերան խօսիլ յարձակեցան թրքական անորակելի բարբարոսութիւններուն վրայ և պետութիւններու ուշադրութիւնը հրահրեցին: Մեծ Ոճրագործին այդ չարագուշակ նոր գազանութիւններուն մասին, որ օգուտ քաղելով Եւրօպայի ծայրագոյն Արևելքի մէջ զբաղուէն, Սպաղանքի կոտորածով կրսպառնայ հայկական ջարդերու սարսափելի օրերը վերանորոգել... իր քսանէ հինգամեակի յիշատակը անմահացնելու համար:

Թ Ե Ր Թ Օ Ն

Ա Յ Ո Ւ Ղ Ը

Ձրհատը վերջացաւ. այդպէս էր յայտարարուած բարձր միտարէի կատարից հնչուող մոլլայի զիւ ձայնը: Խաւարն իջաւ, իջաւ սարերից և ծածկեց արար-աշխարհը. այդ գիշերը հոգեմաշ էր, սոսկալի, խաւարը շատ թանձր: Քաղաքը ոչ թէ քնեց, այլ կարծես մեռաւ, փողոցներում մարդ չկար, աներում ճրագ չկար, ոչ մի ձայն, կենդանութեան նշոյլ ցոյց տալը այդ գիշեր ոճիրներից մեծագոյնն էր: Իշխողը մահ էր, բռնի, արիւնոտ մահը, որ սարսափի թուկերով սաւառնում էր վեր վեր մալլաներից, որոնք այդ օրը չտեսնւած բաներ տեսան, քանի ոճաղ մարեց, աչք չմնաց արիւն արցունք չթափէր, այժմ էլ մի գարմանալի լուսութիւն կար ոճիրով յղի խաւարում: Ո՞վ ձայն հանէր. յօշոտուած ու այլանդակած դիակները շարան շարան փուլած էին գերեզմանատանը ճոթուած ու արիւնոտ աչքերը գէպի երկինք չուած ասես հարցնում էին «ինչու», բոլոր «ինչուներից» ամենից անմիտը, որի վրայով դարերը քրքրելով են սահում անպատասխան թողնելով խեղճերին: Լուս էին նաև մեծ ոճիրի հեղինակները, խաւարը հիւս արիւնը ծածկեց մի մուայլ քողով բայց իր հետ բերեց նաև մի սոսկում, որ թափանցում էր նոյնիսկ ամենամասիտ արիւնարբուի երակներում: Նրանք ծածկեցին իրենց տներում ինչպէս որսից դարձող գազան իր բնում այդ

գիշեր գրսոււմ փողոցում և մանաւանդ հայոց գերեզմանատան շուրջը մի բան կար, որ հազար աչքով հազար ձեռով գալարոււմ էր խաւարի մէջ և խեղդում էր խեղդում: Քամի էլ կար, աշնանային չար քամի:

Շատ ուշ միայն փողոցներից մէկում յայտնեցին մի խումբ մարդկային սուերներ՝ քսանի չափ վիւնտներ և մի յիսնապետ. նրանք շարժոււմ էին հանդարտ, անձայն, ասես վախենալով մահու հանգիստը խռովել կամ զայրացնել խաւարի մէջ գալարուող սարսափը: Ի՞նչ էին փնտրում այս անապատ փողոցներում այդ ժամին: Անկարելի էր այդ իմանալ մթութեան մէջ միայն նրանք անցնում էին գողերի զգուշութեամբ, մերթընդմերթ կանգ էին առնում այս ու այն դրան առաջ, ահանջ էին դնում և կրկին շարունակում ճանապարհը նոյն զգուշութեամբ: Փողոցի ծայրում, յիսնապետը, որ առաջ էր ընթանում, կանգ առաւ, մի քանի դիակներ կային գետնին փուլած:

— Վերցրէք, հրամայեց նա, պէտք է տանել «այնտեղ»: «Այնտեղը» հայոց գերեզմանատանն էր: Մի քանի հոգի մօտեցան վերցրին դիակները և դրին ձեռքերի պտղաբարակների վրայ, ապա կրկին առաջ շարժեցին: Այս խումբը փողոցներում թափմիփած վերջին դիակներ հաւաքելու, պարտքն ունէր ուրեմն: Գարձեալ մի քանի տեղ կանգ առին, դարձեալ դիակներ շարեցին նախկինների վրայ և շարունակեցին ընթացքը: Մէկ էլ յանկարծ իրենց արիւնոտ բռնը վար դրին և բոլորը միասին կանգ առին. հեռու գերեզմանատանից քամին մի ձայն էր բերում, մի աղեկտուր ձայն, որ լսոււմ էր մերթ ինչպէս խորին հառաչանք և մերթ ինչպէս օգնութեան աղաղակ կամ սարսափի սրտաճաք ճիչ: Երբեմն քամու հետ խառնելով այդ դարմանալի ձայնը մեծանում էր դառնում հարիւրաւոր կոկորդից պոռթկած մոմոց, այդ ժամանակ թոււմ էր, թէ գերեզմանատան բոլոր դիակները միանգամից ճչում են, հառաչում են ցաւերից և դատ ու արդարութիւն են պահանջում: Երբեմն էլ երբ քամու թափը մեղմանում էր, պարզ ու որոշ լսոււմ էր մի սրտաճմլիկ երգի ձայն, որով կարծես մի սգաւոր ոգի նզովում էր աշխարհի արդարագատութիւնը և լուս դիակների ցաւերն էր ողբում: Այս խաւարի, այս սարսափի մէջ անսպասելի, գերբնական էր թոււմ այս զարմանալի ձայնը և խումբը քար կտրած լոււմ էր անկարող լինելով առաջ գնալ: Իրենց ձեռքով խողխողածներն էին խօսում, նրանք էին բողբոլում և դահիճներն անկարող էին չլսել:

Երբ շարունակոււմ էր.
«Սև խաւարն իմ ընկերն է անբաժան
Ես չգիտեմ ի՞նչ ասել է պայծառ օր,
Բայց այսօրայ խաւարն է խոր հոգեհան,
Դիակները փսփոտում են ահաւոր,
Եւ պատում են իրենց ցաւերն անպատում,
Որից Ասուած գուցէ դողայ երկնքում:
Հին դարերից ցաւեր շալկած յամբօրէն
Հառաչելով անցաք արեան ծովերով,
Համբերութեան դասեր առիք լեռներէն
Քնէք այժմ բոցով ցաւով վէրքերով,
Եւ պատմեցէք ձեր ցաւերն անպատում:
Որից Ասուած գուցէ դողայ երկնքում:
Այս իմ անձար քնարն ունի երեք լար,
Յին ողբաձայն, լալկան, խղճուկ, դողդօղուն,

Ի նչպէս ողբամ ձեր ցաւերն անհաւար,
 Սրտեր վառեմ, արցունք քամեմ ես այնհուն,
 Դուք պատմեցէք ձեր ցաւերն անպատում
 Որից Աստուած գուցէ դողայ երկնքում:
 Տառապանքի, սուգ ու սեւի ինձ ընկեր
 Սարդ չմնաց իմ արիւննոտ վաթմանում,
 Լուռ եմ շուրջս լեւներ, ձորեր, շիրիմներ,
 Լոկ քամին է կողկալագին մրմնջում,
 Դուք պատմեցէք ձեր ցաւերն անպատում,
 Որից Աստուած գուցէ դողայ երկնքում»:

- Գտէք այդ մարդուն, Տրամայեց յիսնապետը.
- Գերեզմանատանն է ըէյ, պատասխանեցին մի քանի հրկշտ ձայներ:
- Գերեզմանատուն գնացէք տասն հոգի, առաջ Խմբից տասն մարդ բաժանեցին և անհաստատ քայլով առաջացան. տանելով իրենց հետ հաւաքած դիակները: Զայնը շարունակում էր.

«Եւ էլ ցաւի դաշն կապեմ քամու հետ,
 Եւ արցունքի երգեր հիւսելնք միասին,
 Նա խաղում է ամպրոպների շանթի հետ,
 Նա յոյզ ու բող կրտայ նաև մեր երգին.
 Կոյր աշուղը, մրկաշունչ խօլ քամին
 Կը պատմեն ձեր տառապանքներն աշխարհին:

Ունա, քամի, հազարումի ձայներով,
 Թող սարսուան լեւներ, ձորեր, անդունդներ,
 Անցիր մէկ-մէկ դիակների վրայով,
 Լիցիր վերքեր ու հաւաքիր հառաչներ.
 Կոյր աշուղը, մրկաշունչ խօլ քամին
 Կը պատմեն ձեր տառապանքներն աշխարհին:

Ի՞նչ էս վաղում աննպատակ դէպ հեռուն,
 Հառաչանքներ, խոր խոր ցաւեր շարակած,
 Վեր սլացիր դէպի երկինքն անհուն
 Գտիր գահը, ուր բազմած է մի Աստուած.
 Թէ անգոր է սրբել արցունքն աշխարհում,
 Գահ էլ պէտք չէ և ոչ Աստուած երկնքում:

Փշիր վրան ասեղաշունչ որոտով,
 Թող իր գահը դողայ հիմքից և Աստուած,
 Թող երկինքը մթնի իր վրա աստղերով,
 Տիեզերքը դարձուր քառս աւերած.
 Թէ անգոր է այն Աստուածն աշխարհում,
 Գահ էլ պէտք չէ և ոչ Աստուած երկնքում:

Ձուր էս խառնում ծեր ալիքներն աշուղին,
 Այնտեղ միայն հին օրերի խոհեր կան,
 Դու խօմ գիտես լեղու, էտք տալ ժայռերին,
 Նրանց ասա, թող քեզ պատմեն ի՞նչ տեսան.
 Երբ անգոր է այն Աստուածն աշխարհում,
 Գահ էլ պէտք չէ և ոչ Աստուած երկնքում:

Անցիր հանգարտ շիրիմների վրայից,
 Հողի տակ էլ թշուառները քուն չունին,
 Շարան շարան հողաթմբի խորքերից,
 Խուլ մրմունջներ գուցէ լսես ցաւագին.
 Երբ այսքան ցաւ ու արիւն կայ աշխարհում,
 Գահ էլ պէտք չէ և ոչ Աստուած երկնքում»:

- Թուրքերի խուճը հասաւ գերեզմանատանը, դիակները ներս տարան և կանգ անին առանց համարձակելու շատ խորքերը գնար. ո՞ր սարսափն էր թագաւորում:
- Ո՞վ էս, ձայն տւեց խմբից մէկը:

Պատասխանի փոխարէն երգիչը շարունակեց այս անգամ աւելի ուժգին, աւելի ցաւոտ.

«Կոյր աշուղը, մրկաշունչ խօլ քամին
 Սև երգ կ'ասես, ցաւ կը պատմեն աշխարհին
 Երբ այսքան ցաւ ու արիւն կայ երկրում,
 Գահ էլ պէտք չէ և ոչ Աստուած երկնքում»:

Թուրքերը առաջացան վախվախով, նրանք քայլում էին հողաթմբերի և դիակների վրայից, իսկ երգիչը մերթ երգում էր և մերթ հեկեկում: Էր այնպէս, որ կարծես բոլոր տապանաքարերը նրա հետ միասին հեծկլտում էին ցաւից և մեծ սուգը մարմին առած գալարում էր բոլորից վեր դիակների և շիրիմների վրայ:

Ձինւորները հասան և կանգ առին. նրանց առաջ մի տապանաքարի վրայ նստած էր մի հատիկ մարդ, մի ծերունի, նա գլխարաց էր և մազերն ու միրուքը քամուն տւած նայում էր դէպի վեր, դէպի անսահմանութիւնը և կարծես բոլոր զոհերի արիւնն էր պահանջում:

Քաղաքում նրան «աշուղ» էին ասում, բայց իրօք նա մեծ «դարդից» էր աշուղ դարձել: Հեռու հեռու հայրենի գիւղում նա տեսել էր իր բազմանգամ ընտանիքի կորուստը իր իսկ տան բողբոջի մէջ ինքն էլ զոյգ աչքերի գնով: Հազիւ էր կարողացել փրկել մի հատիկ զաւակին, որի հետ մի օր յայտնեց Ա. . . քաղաքում: Այստեղ փոքրիկ տասն տարեկան երեխան առաջնորդում էր կոյր հօրը և սա երգում էր աղեկտուր երգեր փողոցներում, բազերում, տներում: Նրա հին սաղի լարերից ասես կաթիլ-կաթիլ ցաւ էր կաթում, իսկ ձայնը անհուն ցաւի շեշտ ունէր:

Երբ ջարդն սկսեց, նա դարձեալ դուրսն էր և ընդհանուր իրարանցումի մէջ կողքեց երեխան: Մինչև ուշ գիշեր նա թափառեց փողոցներում, կանչեց, ճչաց, իղուր, որդու ձայնը չսեց. նրան չսպանեցին, ի՞նչ արժէր մի կոյրի կեանք:

Իմանալով որ դիակները գերեզմանատանն են հաւաքւած, նա գիշերը չանգուելով բարձրացաւ մինչև գերեզմանատան ըլրակը և մերթ ծնկաչաք, մերթ սողալով մէկիկ մէկիկ շոշափեց դիակները մի հատիկ զաւակի դիակը փնտռելով: Երբ ջանքերն անօգուտ անցան, նա կեկուցեց մի քարի վրայ, դուրս քաշեց մէջքից իր սազը և հին օրերի ունկնդիրներին այս սարսափելի գիշերին վերջին անգամ սուգ ասաց: Նրա ձայնը բարձրանում, տարածւում էր մեռած քաղաքի վրայ տանելով իր հետ այնքան անմեղ արեան բողբոջ:

- Քիչ յետոյ աշուղը կանգնած էր յիսնապետի առաջ:
- Ո՞վ էս դու, հարցրեց բէյը,
- Ե՛ս. . . ես սուգ ասող եմ:
- Ի՞նչ էիր անում այնտեղ.
- Օրօր էի ասում, բէյ, սուգ էի ասում.
- Ո՞ւմ համար:
- Ո՞ւմ համար, Աստուած դիտէ:
- Ո՞վ քեզ իրաւունք տւեց, որ քո ունեցով քաղաքի քունը և խաղաղութիւնը խանգարես:
- Եթէ լոյս լինէր, հարցնողը կը տեսնէր, թէ ի՞նչպէս ծամածուռեցին ծերի շրթուները և նա սուկալի կերպով ժպտաց:
- Խաղաղութիւնը, կրկնեց ծերը հեգնաբար, գերեզմանատան, դիակներն ու քարերը չեն լսում բէյ, իսկ

ով որ այնտեղ գերեզմանատանը չէ, նա կարմիր ձեռներ ունի, ոչ մի ձայն նրա խաղաղութիւնը չի վրդովի, ում էլ ձեռքերը ոճիր չեն գործել, նրանք սարսափից խաղցել են, Աստուածն էլ ձերն է: Ես էլ սուգ եմ ասում, բէյ, օրօր եմ ասում, չէ՞ դուք ուզեցիք, որ քնեն:

- Ա՛յ տարաւ քեզ այնտեղ, դու խօսմ կոյր ես:
- Սրտի կրակն ու արիւնի հոտը, դու հոտ չե՞ս անումս:
- Ար թողնենք էլի՞ կերթաս այնտեղ:
- Հա՛, բէյ, կերթամ, իմ տեղն այնտեղ է, ինչո՞ւ յետ բերիք ինձ, ես մենակ եմ, ցաւը մեծ է, շատ մեծ է, զՅԳ կոյր աչքով այդքան ցաւը երբ ողբամ, թէ օր ու գիշեր կրակ ու բոց չգանամ:
- Ի՞նչ էիր երգում այնտեղ, երգիր մեզ համար էր:
- Բէյ, գիշեր է, այժմ մեռելներին երգ կ'առնես:
- Երգիր մեռելներին երգը:

Երբը նստեց գետնին, սազը ձեռք առաւ և սկսեց.

«Խօսիր քնար, արար-աշխարհ թէ լո՛ւի, Ցաւի, արեան, տառապանքի լուռ ծոցում կոյր աշուղը հառաչանքի պարտք ունի Թշուաութեան ու անէծքի վայրերում. Այսքան չարիք թէ մոռանան մեր որդիք, Թո՛ղ ողջ աշխարհ հային կարդայ նախատինք: Երեք լար կայ, մէկը մէկից սգաւոր, Մէկն արիւն, մէկն արցունք է քսմում, Եւ երրորդը, այն ամենից թունաւոր Անէծք ունի իր թռթռուն խաղերում. Այսքան չարիք թէ մոռանան մեր որդիք, Թո՛ղ ողջ աշխարհ հային կարդայ նախատինք: Ի՛ժի ձագեր անապատից դուրս վիժած Թոյն ու արիւն, սուգ ու սարսափ մեզ բերիք Խինդ ու ծիծաղ կորան, տւիք ցաւ ու լաց Կեր շինչ երկիւք կարմիր ամպով պատեցիք. Այսքան չարիք թէ մոռանան մեր որդիք, Թո՛ղ ողջ աշխարհ հային կարդայ նախատինք: Շէն հայրենիք արիւնի ծով դարձուցիք Ծաղկափթիթ լեռներ, ձորեր, հովիտներ, Մեր արիւնով ամէն մէկէն ցօղեցիք, Այսքան արիւն թէ ներեն ձեզ մեր որդիք, Թո՛ղ ողջ աշխարհ հային կարդայ նախատինք: Բարոտ բոցոտ անապատի չար դէներ Խոպան աւեր: Բոց փռեցիք ձեր ոտքով Բնակութիւն, շէն քաղաքներ ու աներ Անապատի վերածեցիք անվրդով. Այսքան աւեր թէ ներեն ձեզ մեր որդիք Թո՛ղ ողջ աշխարհ հային կարդայ նախատինք: Դիակները վիշտը լացի ու ցաւեր Բանի՛ գարնր լոկ ողբ ու սուգ ենք ասում, Այժմ անէծք դահիճներին մարդակեր, Արե՛ծ միայն, լոկ վրէժ եմ պահանջում. Այսքան արցունք թէ մոռանան մեր որդիք Թո՛ղ ողջ . . .

Այ օր չտեսաւ, թէ ե՛րբ և ինչպէս մի փորրիկ երեխայ խաւար անկիւնից դուրս եկաւ և կոյր ծերունու վզովն ընկաւ «հայր» կոչելով: Ա՛յր էր թագուել ինչպէս էր ապատել ջարդից, երեխան ինքն էլ այդ ասել չէր կարող, միայն այժմ՝ հօր ձայնը լսելով նա վտանգ, երկիւղ մոռացած՝ վազեց և կոյր ծնողի գիրկն ընկաւ: Ընչդ նոյն վայրկեանին «կրակ» որոտաց բէզը և

տասնեակ հրացանների որոտը խռովեց ահաւել լուռութիւնը, նրանց փողերից դուրս վիժած բոցերը մի վայրկեան լուսաւորեցին փողոցի թանձր խաւարը և հայր ու որդի իրար գրկած ընկան իրենց արեան մէջ: Նրանց շրթունքները դողդողում էին և կարծես դեռ մրձնում էին.

«Այսքան արիւն թէ ձեզ ներեն մեր որդիք Թո՛ղ ողջ աշխարհ հային կարդայ նախատինք»:

ՂԱՐԻԲ

Ն Ի Դ Ր Ա Տ Ի Ո Լ Թ Ի Լ Ն

ԱՐԵՒԱՅՆԱՆ ԲՈՒՐՆ ստացած է՝

ԱՅԳԵՍՏԱՆԻՑ 109 ուրբի, Մ.-ից 20, «Գիւղ» խմբից 118. 40, Ե-ից 2. 40, ԿԱՂՄԻՐ քաղաքից 208, ԴԱՇՏԻՑ 300, ՉԱԼԷՆԻԿ 215, ՀԻՆՍԻՍԱԿԵՐՏԻՑ 100, ԿԱՂՄԻՐ քաղաքից՝ N° 19 Ներքառուցակով Արմենու միջոցով օր. Ե. 5 ուրբի, Տ-եան X 2, Տ. Մ. 1, Տ. Խ. 2, Ն. 1, Ա. Վ. 2, օր. Ե. Բ. 1, Տ. Ա. 5, Ն. 1, Տ. Մ. 5, Անյայտ 4, Տ. Ա. 2, Անյայտ 5. Նոյն տեղից՝ N° 20 Ներքառուցակով Յուշարարի միջոցով: Աղաւնի, Փէք, Միխո, Ռոզմ, Դուէ, Նաղդի, Լօթի, Տաղտոն, Կեղծ անուն-մէկ-մէկ ուրբի, Ապան Բալասի 5, Ըն-մէջ 3, Յար. Ա. Մանուկասը 2, Պողպատ 2, Ոսն 50 կօւ., Էրթան 10 կօւ., Դոճկքի փութվարից՝ N° 102 Ներքառուցակով Աաք, Գէք, Մըմ, Սոս-5-ական ուրբի, Աէք 2, Աիգ 10, N° 103 Ներքառուցակով ՄՂ, Ծծ, Խ.-5-ական ու., Սի, Եր.-2-ական, N° 104 Ներքառուցակով Գգ, Մ.-5-ական ու., Վգաս, Գ.-3-ական, N° 105 Ներքառուցակով Գ. 100 ուրբի, Սարգիս 20, Մն. 20, Սգ., Խմ., Գս., Մդ., Փք.-10-ական, Ագ., Նգ., Գտ., Աս., Թոմ., Մ., Ամ., Գմ., Ավ.-5-ական, Բթ. 3, Մդ. 1 ուրբի: Հնդամէնը 1433 ուրբի 40 կօւէկ:

ԱՐԵՒԱՅՆԱՆ ԲՈՒՐՆ

Ոսկանապատից Ա-ի միջոցով 638 Ֆր. 40 ս., Տ-ի միջոցով 3477 Ֆր. 40 ս., կրկին 795 Ֆր. 75 ս. և Վ-ի միջոցով 1338 Ֆր., ՎԻՆԷՆԼԻՍՏՈՐՅՈՒՅԻ «Ժեռնոց» խմբին 10 Ֆր., «Յառաջ» խմբին 40 Ֆր. 20 ս., Ռուշուրէն՝ Ն. Ա.-էն 5 Ֆր., Կարիճէն 5 Ֆր., Հին քարեկաւէն՝ 150 Ֆր., Թիւրքիայի ԱնԱՊԱՏ քաղաքի խմբին կտրեմնի միջոցով 275 Ֆր. 30 ս., «Կոռնիկ» խմբից 66 Ֆր. 25 ս.: Գումարը 7796 Ֆր. 65 սանթ:

ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆ. — Նոյն ԱնԱՊԱՏ խմբի կողմէ յնդափոխական երկու քանտարեկեաններու վրայ ծախսւած է վեց օսմ. ոսկի:

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՎԵՂԲ. ԿՈՒՖՈՒՆՆԷՆՆԷՆ

ԼՕՐԷՆՍԻ Կօստիւէն (1899 տարեընթացին մէջ). Նախորդ շրջանին 23 դօլար 81 սէնթ, 98-ի սպասկիներէն 14, մուտք և ամսավար 119, Նուէր Տ. Մ. 2. 9, Խ. Գ. 3, սնանկ և պատկերներէ հասոյթ 8. 24, հրացանազուծեալ հասոյթ 1 դօլար 75 սէնթ: Գումար 171 դօլար 89 սէնթ:
Նսան Նոյն շրջանին մէջ հաւաքւած է զգնքի դրամ 188 դօլ. 12 սէնթ (հրատ. «Դրօշակ» N° 5, 1899) և «Դրօշակի» Նւէր 25 դօլ. 15 սէնթ (հրատ. «Դրօշակ» N° 2 և 6, 1899): Համագումար 335 դօլար 16 սէնթ:
ՆԷՇՎԻՅԻ Կօստիւէն (1899 տարեընթացին մէջ). Յ. Կար 10 դօլար 84 սէնթ, Գ. Կ. 10, Գ. Միք. 9. 25, Կ. Բ. 8, Զ. Կ. 6. 25, Կ. Յար. 4. 25, Մ. Գ. 3. 25, Գ. Բ. 60 սէնթ: Գումար 52 դօլար 34 սէնթ:
ՍԹՂՄՔՐՈՏԻ Կօստիւէն (1899 յունվ.-ֆոյ). Յ. 2. 8 դօլար, Մ. Պան 5, Գ. Ա. Ա. Նա., Էռու., Յ. Բուշ.-3-ական, Յ. Ուր. 1, Նւէր 75 սէնթ: Գումար 26 դօլար 75 սէնթ:

ՍԱԳԱՐ ՎԵՂԲ. ԿՈՒՖՈՒՆՆԷՆՆԷՆ

Հրաշ (ապրիլ) 40 դահեկան, Նարեկացի (ապրիլ) 40, Հրաշի նշանատրէն Նւէր 20, Պերճ Նւէր 15, Պերճ 4 ամսական (դեկտեմբ.-մարտ) 40, Հուրէն Նւէր 20, Պատանեաց խմբին (ապրիլ-յուլիս) 59, «Վրէժ» խմբին (ապրիլ-յուլիս) 117, Մաս վը բան 109, դահեկան: Գումար 459 դահեկան:
ՎՐՈՊՊԱ. — N° 2-ի մէջ տպւած է: Պերճ 5 ամսական 5 դ. պէտք է ըլլայ՝ 5 ամսական 50 դահեկան: N° 3-ի մէջ տպւած է՝ Ս. Ե. 40-ական դահեկան. պէտք է ըլլայ Մ. Ս., Ե. Բ. 40-ական դահեկան: